

КУЛЬТУРНО-ТИПОЛОГІЧНА ТА ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ НИЖНІХ КУЛЬТУРНИХ ШАРІВ СТОЯНКИ КУЛИЧІВКА

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ¹ , Олександр СИТНИК¹ ,
Андрій БОГУЦЬКИЙ² , Олена ТОМЕНЮК^{1,2}

¹ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: ruskor@ukr.net, olexandr.sytnyk@gmail.com

² Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

Зроблено спробу коротко проаналізувати хронологічні, територіальні та культурні аналогії для нижніх (IV і III) культурних горизонтів багатошарової стоянки Куличівка у м. Кременці на Тернопільщині. Увагу зосереджено виключно на пам'ятках періоду переходу від середнього до верхнього палеоліту (далі СП-ВП), які є близькими до матеріалів Куличівки у техніко-топологічному або територіально-хронологічному аспектах.

Розглянуто синхронні індустрії з суміжних регіонів: басейну Дністра, з Волині, Поділля та Закарпаття, а також з віддаленіших територій – басейну Дніпра, Донбасу, Кримського півострова, Костьонківсько-Борщівського палеолітичного осередку. Однак найближчі аналогії для матеріалів нижніх шарів Куличівки автори вбачають у пам'ятках індустрії Богуніце (Чехія), або у ширшому розумінні – комплексу Еміран–Богуніце, поширеному на території від Близького Сходу до Сибіру та Північного Китаю. З богуніцькими стоянками Куличівку єднають не лише спільні риси у техніці виготовлення знарядь праці, але й планіграфічні особливості розташування стоянок та близькість до виходів якісної сировини – у випадку Куличівки це т. зв. волинський кремій.

Також у публікації проаналізовано існуючі техніко-типологічні інтерпретації нижніх шарів пам'ятки, зроблені В. Савичем, В. Степанчуком та В. Коеном, М. Аніковичем, Л. Меньян, Ж.-М. Женестом, Л. Кулаковською та О. Ситником.

Розглядаючи питання генези палеолітичних поселень на г. Куличівка доби СП-ВП, автори віддають перевагу гіпотезі про міграційний зв'язок з центральноєвропейським регіоном, хоча з'ясування напрямку та характеру цього зв'язку вимагає подальших досліджень.

Також відзначено окремі риси індустрії пам'ятки (присутність атипових чи бракованих виробів, кількісна перевага відходів виробництва над кінцевим продуктом, тривале збереження "архаїчного" елементу у матеріалах стоянки), які могли бути зумовлені наявністю близько розташованих та легко доступних джерел кам'яної сировини. Ці особливості також дозволяють розглядати палеолітичні культурні шари Куличівки як рештки майстерні, ймовірно багатофазового, сезонного заселення.

Ключові слова: Куличівка, ранній верхній палеоліт, перехід від середнього до верхнього палеоліту, крем'яні вироби, Богуніце.

Вступ

Мабуть усі сучасні палеолітознавці звертались до проблематики СП-ВП та ранньої пори верхнього палеоліту, розглядаючи її у загальному [наприклад: Анікович, Анисюткин, 2007; Вишняцкий, 2008; Григорьев, 2006; Демиденко, 2004; Рыбин, 2006; Степанчук, 2005; 2006; 2006а; Шкрдла, 2013; Anikovich, 1999; Cohen, Stepanchuk, 1999; Demidenko, Usik 1993a; Hoffecker et al., 2003; Škrdla, Nikolajev, 2014], або як один з аспектів інтерпретації локальних культурно-хронологічних комплексів [наприклад: Анисюткин, 2005; Коен, Степанчук, 1999; Коен, Степанчук, 2001; Колесник, 2003; Степанчук, Сапожников, 2011; Ситник, Коропецький, 2010;

Чабай, 2004; Demidenko, Usik 1993; Škrdla, 2012; 2014; Svoboda, 1986; 2014; Sytnyk, 2015]. У науковій літературі обговорюють причини та хронологічні рамки цього явища, критерії виділення перехідних індустрій, їхню інтерпретацію та співставлення. І хоча про ці проблеми активно дискутують вже понад 30 років, до їхнього розв'язання, мабуть, ще дуже далеко.

Якщо вести мову про період СП-ВП переходу в межах Європи та Близького Сходу, то археологічна проблематика переплітається із антропологічною, адже це час появи на означених територіях людей сучасного фізичного типу, їхньої взаємодії із місцевим неандертальським населенням та поступового зникнення останнього. Хоча проблеми СП-ВП переходу переважно розглядають комплексно в археологічному та біологічному плані [Вишняцкий, 2008; Колесник, 2003; Степанчук, 2006а, Степанчук, Сапожников, 2011], залежність між певними аспектами матеріальної культури (технікою обробки каменю) та антропологічним типом її носіїв вважають дискусійною [Деревянко, Шуньков, 2005, с. 283].

Г. Григорьев закликав взагалі не залучати дані антропології до визначення приналежності пам'ятки до верхнього палеоліту чи до комплексів із мустьєрськими рисами, стверджуючи, що *“це завдання вирішується лише аналізом виробів з каменю та кістки на досить загальному рівні через археологічні поняття”* [Григорьев, 2006, с. 39].

З комплексного археологічно-антропологічного підходу виводять гіпотези щодо наявності “архаїчних” (фактично, середньопалеолітичних) рис у збірках стоянок ранньої пори верхнього палеоліту. Наприклад, В. Степанчук розглядає три варіанти формування пізньопалеолітичних стоянок з архаїчними рисами у матеріальній культурі.

Перший – як результат поступального розвитку місцевого середнього палеоліту. Згідно з другим, вони виникли внаслідок діяльності *Homo sapiens* без жодного стороннього впливу. Третій, який і підтримує В. Степанчук, ґрунтується на визнанні взаємовпливів між прадавніми спільнотами, які могли різнитись між собою як у культурному, так і антропологічному аспектах [Степанчук, 2006а, с. 231].

Дещо відмінних поглядів щодо цієї проблеми притримувався Г. Григорьев, який вважав, що мустьєрські форми є неодмінною складовою пізньопалеолітичних індустрій, внутрішньо притаманною їм, як результат поступального розвитку технології. Дослідник писав: *“Навряд чи можна уявити справу так, що жодна мустьєрська форма не переживе початок верхнього палеоліту, що верхньопалеолітичний набір форм буде абсолютно новим”* [Григорьев, 2006, с. 39].

Відзначимо також, що перший із запропонованих варіантів, репрезентує автохтонну концепцію, якої притримувався у своїх поглядах В. Савич [Савич, 1975, с. 36, 102]. Однак, на думку сучасних дослідників, такий підхід не достатнього обґрунтований за даними доступних джерел або навіть *“вступає у протиріччя з фактами, як археології, так і антропології”* [Степанчук, 2006а, с. 231].

Впродовж останніх 30 років у різних регіонах виокремлено не один десяток індустрій та окремих комплексів, що відносяться до періоду СП-ВП переходу.

Деякі з них (наприклад, оріньяк) охоплюють значні території, інші – навпаки, відомі у межах одної стоянки, чи єдиного культурного шару. В Африці до перехідних індустрій належать лупембан, атер, тарамсан, перша фаза індустрії дабба, матеріали з печер Роуз Коттедж, Сехонгхонг, Умхлатузана, Бордер, Уайт Пейнтінгс, гротів Мумба та Енкапуне Йя Муто.

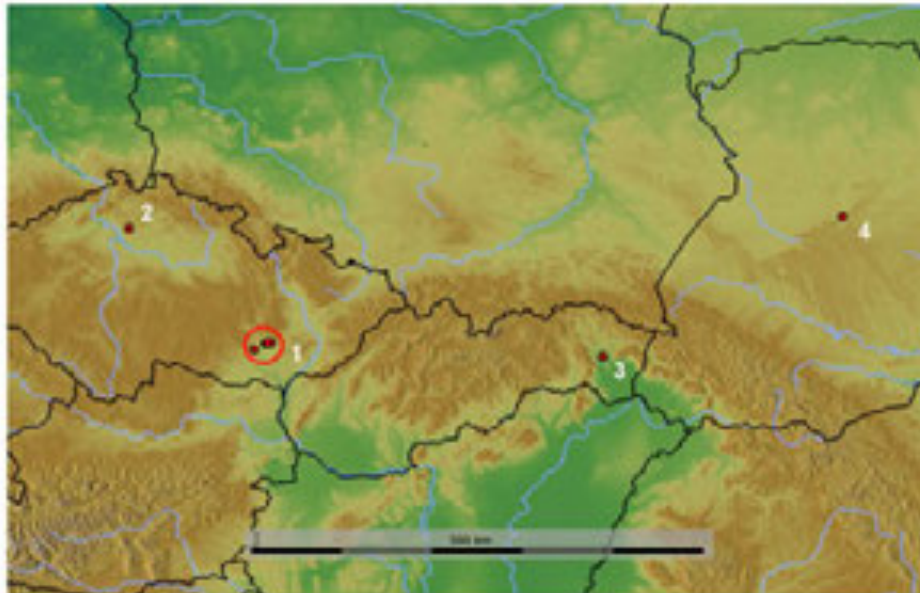
На Близькому Сході – ахмар, левантійський оріньяк та еміран. У Передній Азії та на Кавказі це барадост, горизонти 2 та 2А Мезмайської печери, шар 4 В-С печери Матузка. На Балканах – бачокіро, комплекси печер Темната, Козарніка, Клісура I, Лаконіс I. На Далекому Сході до цього переліку входять пам'ятки Шуйдунгоу, Шайсі, Ціашуань, матеріали з Верхньої печери Чжоукоудянь.

На території Європи до індустрій періоду СП-ВП переходу включені оріньяк, шательперрон, улуццо, нерон, селет, богуніце, лінкомб-раніс-ежмановіце, стрілецька та спіцінська культури [Вишняцкий, 2008, с. 38–179].

•М – Моравська група пал'яток; L – Левант (Бокер-Тихтіт, Ксар-Акіл, Ючагізлі); 1 – Градско;
•2 – Стаїня; 3 – Похарі; 4 – Нижні Грабовець; 5 – Темната; 6 – Куличівка; 7 – Кара Бом; 8 – Шундунгоу.

А

Б

•1: Район м. Брно (група Богунице, група Странська Скала, Лашень-Подолі I, Тварожна X, Оржехов IV),
2: Градско (Чехія), 3: Нижні Грабовець (Словаччина), 4: Куличівка (Україна).

Рис. 1. Карта палеолітичних місцезнаходжень з характерними рисами традиції богунісьєну: А – Євразії; Б – Центральної Європи (за Škrdla, Nikolaev, 2014, h. 79)

Fig. 1. Map of Palaeolithic sites with features of Bohunician tradition: A – Eurasia; Б – Central Europe (by Škrdla, Nikolaev, 2014, h. 79)

Найближчі аналогії

У сучасній науковій літературі все більшого поширення набуває думка про приналежності нижніх культурних шарів Куличівки до кола богуницьких індустрій [зокрема: Вишняцкий, 2008, с. 159; Коен, Степанчук, 1999; Meignen et al., 1999]. Цієї гіпотези, власне, дотримуються і автори. У ширшому розумінні богунице є складовою комплексу, який включає у себе, окрім Куличівки, індустрії Близького Сходу (Бокер-Тахтіт, Ксар-Акіл та Ючагізлі),

Балкан (Темната), Алтаю (Кара-Бом) та Північного Китаю (Шуйдунгоу) та названий І. Свободою емірансько-богуніцьким (рис. 1) [Свобода, 2001, с. 35; Шкрдла, 2013, с. 2]. Нижче подано стислу характеристику основних осередків цього комплексу.

Рис. 2. Порівняння кам'яних артефактів з моравських стоянок (1) та стоянки Кара Бом в Азії (2)
Fig. 2. Comparison of stone artifacts from Moravian sites (1) and Kara Bom site in Asia (2)

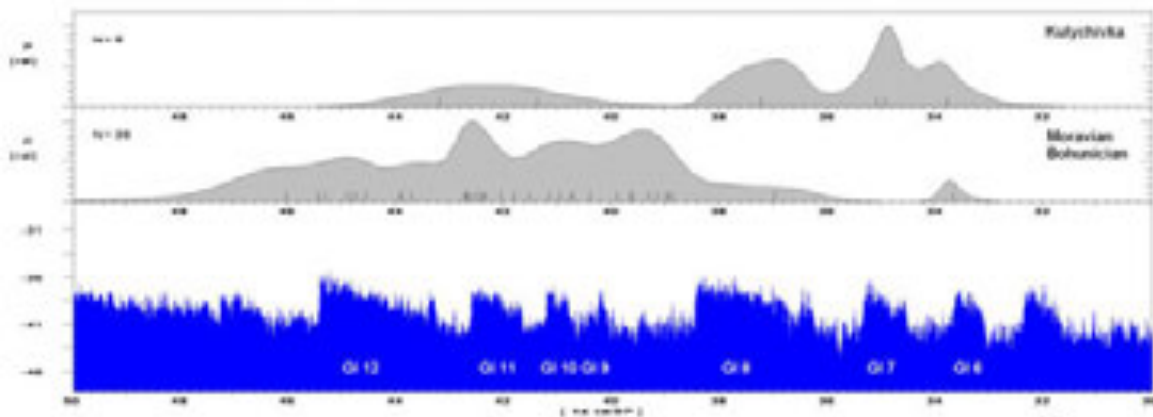
Локалізована на Близькому Сході епонімна індустрія еміран включає кілька фаз, впродовж яких відбувався поступовий перехід від мустье до верхнього палеоліту. Цей перехід добре маркований зміною набору домінуючих знарядь, що в сукупності із абсолютними датами (хоча й нечисленними) дозволило виокремити три послідовні етапи розвитку індустрії. До її складу включені наступні стоянки: Бокер-Тахтіт, 1–3; Ель Вад F; Еміре (рання фаза); Кзар Акіл, 25; Абу Халка F-E; Кзар-Акіл, 24–22; Ючагизли, I-II (середня); Бокер-Тахтіт, 4; Ючагизли G-F; Тор Садаф A та B; Кзар Акіл, 21–19; Умм ель Тлель (пізня).

Хронологічно індустрія еміран вкладається у період від 48 до 36 тис. р. тому. Технологія розколювання кам'яної сировини переважно плоскісна, але вже на ранній фазі у комплексі артефактів присутні продукти об'ємного розщеплення та помітне число верхньопалеолітичних знарядь. Культуровизначальними знаряддями у колекціях емірану вважають т. зв. емірейські вістря (з потоншеною базальною частиною) та знаряддя з поперечною фаскою [Вишняцкий, 2008, с. 95–104].

Табл. 1. Радіовуглецеві датування Куличівки

Лаб. №	14C	Std	Cal BP	Std	Матеріал	Шар	Джерело
Невідомо	25000	---	---	---	---	2	Свіж, 1995
Poz-51205	30900	200	34910	270	Молот з/ба маврига	2	Сіпник та ін., 2012
Невідомо	31000	---	~35000	---	невідомо	3	Свіж, 1995
Poz-38145	29700	500	33760	480	вугілля	3	Сіпник та ін., 2012
Poz-51432	33000	400	37210	620	вугілля	3	Сіпник та ін., 2012
Poz-76197	37100	1000	41350	840	вугілля	3	ПШкрдла, 2015
Poz-76198	36200	1000	43170	770	вугілля	4	ПШкрдла, 2015

A

B

Рис. 3. Куличівка. А – таблиця з радіовуглецевим датуванням культурних шарів пам'ятки; Б – порівняльна діаграма хронології Куличівки і стоянок богунісьєну Моравії (за П. Шкрдлоу)

Fig. 3. Kulychivka. A – table with radiocarbon dates of cultural layers of the site; B – comparative diagram of chronology of Kulychivka and sites of Moravian Bohunician (by P. Škrdla)

На Далекому Сході риси еміран-богуніце демонструє розташована у Гірському Алтаї багаточарова стоянка Кара-Бом (рис. 2). Шари 6 та 5 цієї пам'ятки датовані за C^{14} у межах 50–37 тис. р. тому. Дослідники пам'ятки відзначили подібність між цими матеріалами та індустрією еміран. Остання полягала у поєднанні плоского та об'ємного розщеплення та у

присутності типологічно близьких форм знярядь, зокрема вістер із вентральним потоншенням базальної частини [Рыбин, 2000; 2006, с. 332].

Територіально найближчим до Куличівки осередком є Моравський регіон (рис. 3). У межах богуніцької індустрії зараз прийнято виокремлювати кілька кластерів пам'яток. До основного центру, розташованого у басейні р. Брно, включено як стратифіковані стоянки (Богуніце, Странська Скала, Лишень, Подолі та Тварожна), так і місцезнаходження з підйомним матеріалом (рис. 4). Також близькими у технологічному аспекті пам'ятками вважають Градсько (Богемія), Нижні Грабовець (Східна Словаччина) та Держислав I (Польща) [Шкрдла, 2013, с. 2; Škrdla, Nikolajev, 2014, с. 79].

А – матеріали з стоянок Брно-Богуніце та Странська Скала
Б, В – матеріали з стоянки Куличівка (шар IV)

Датування для стоянок Богуніце та Странська скала за TL та OSL
TL-датування : **48.2 ± 1.9 kya** (за: Richter et al. 2008)

Таблиця OSL-дат для Богуніцьких пам'яток
(за Richter et al. 2008 та Nejman et al. 2011).

		Boh_Area A	Boh-TP1	Boh-TP2	SS-III-1	SS-III-2
Upper loess		38.9 ± 3.1	41.89 ± 3.90		29.60 ± 2.30	
Upper Palaeol.			37.10 ± 3.00	46.35 ± 3.33	40.50 ± 3.00	42.60 ± 2.59
Lower Palaeol.		53.7 ± 5.3	35.30 ± 3.00	52.39 ± 3.51	64.00 ± 5.90	48.59 ± 3.33
Underlying sediments		104.3 ± 10	95.30 ± 7.50		141.90 ± 11.00	

Рис. 4. Порівняння провідних типів знярядь зі стоянок Странська Скала, Брно-Богуніце, Куличівка та хронологія моравських стоянок

Fig. 4. Comparison of general types of tools from sites of Stránská Skála, Brno-Bohunice, Kulychivka and chronology of Moravian sites

Для богуніцьких пам'яток була отримана серія дат за TL ($48,2 \pm 1,9$ тис. р. тому), C^{14} (48–40 тис. р. тому), IRSL, OSL (60–40 тис. р. тому) [Svoboda, 2014]. Усереднений період існування богуніце таким чином становить від 50 до 40 тис. р. тому, тобто є синхронним до інших індустрій емірано-богуніцького комплексу. На початку 2000-х П. Шкрдла провів дослідження окремих колекцій (Странська Скала) з застосуванням методики ремонту [Škrdla, 2012; 2014; Škrdla, 2013, с. 10].

Завдяки поєднанню здобутих даних та результатів традиційного техніко-типологічного аналізу вдалося виокремити особливості технології обробки каменю на богуніцьких пам'ятках: наявність видовжених сколів левалуа, фасетування ударних площадок, поєднання середньопалеолітичних (скребла, численні вістря (як з ретушю, так і без неї), зубчасті та виїмчасті вироби) та пізньопалеолітичних (кінцевих скребоків, різців) [Svoboda, 1986; 2014; Škrdla, 2013, с. 4]. Власне подібність між збірками знарядь, особливо наявність значної кількості типологічно близьких неретушованих левалуазьких вістрів, стала одною з причин для дослідників звернути увагу на схожість між богуніцькою індустрією та нижніми шарами Куличівки (рис. 5).

Відзначимо, що із богуніцькими стоянками Куличівку єднують не лише риси технології обробки кременю, але й геоморфологічні особливості розташування (рис. 6) [Škrdla, Nikolajev, 2014, р. 78-79].

Синхронні індустрії періоду СП-ВП переходу.

Розв'язання питання місця Куличівки серед пам'яток періоду СП-ВП переходу у Центральній та Східній Європі, неможливе без врахування даних з інших синхронних стоянок суміжних регіонів.

Хоча у більшості випадків вони помітно відрізняються за технологією обробки каменю, без них не вдасться відтворити тло, на якому розвинулись індустрії Кременця І. Нижче ми зупинимось на основних територіальних осередках, де представлені пам'ятки СП-ВП переходу.

Одним з таких регіонів є басейн р. Дністер. Він надзвичайно багатий на пам'ятки доби палеоліту та досить ґрунтовно досліджений [Черниш, 1961; Черныш, 1977; 1982; 1987; 1987а; Ситник та ін., 2008; 2009; Meignen et al., 2006; Сапожников, 1994; Borziyak, 1990]. Однак збірки

Рис. 5. Порівняння крем'яних матеріалів зі Странської Скали III (А) та Куличівка (Б, В)

Fig. 5. Comparison of flint materials from Stránská skála III (A) and Kulychivka (B, B)

пам'яток, які віднесено до періоду СП-ВП переходу, порівняно нечисленні. Зокрема, це стосується шарів 10а та 10б стоянки Молодове V та шару 10 стоянки Кормань IV. На думку Л. Вишняцького, попри досить надійне датування (більше ніж 35 тис. р. тому) цих стоянок, на основі відомого на цей час крем'яного інвентарю неможливо визначитись навіть "відносяться вони до середнього, чи до верхнього палеоліту" [Вишняцкий, 2008, с. 175]. Потрібно відзначити, що відкривач та дослідник цих пам'яток О. Черниш інтерпретував означені культурні горизонти як перехідні від мустьє до пізнього палеоліту (Молодове V) [Черныш, 1987, с. 25–26] та мустьєрські (Кормань IV) [Черныш, 1977, с. 21].

Серед стоянок періоду СП-ВП переходу та ранньої пори верхнього палеоліту, розташованих на території Волині [Пясецкий, 1992; 1999; Шовкопляс, 1965; Кононенко, 2009; 2015], до якої географічно близька Куличівка, на окрему увагу заслуговують Жорнів [Пясецкий, 1992, 1999] та Радомишль I [Шовкопляс, 1965; Кононенко, 2009; 2015]. Індустрія другої пам'ятки певний час вважалася аналогією для нижніх шарів Куличівки (там також присутнє поєднання масивних пластин, високих скребків та вістер). Однак нові дослідження показали, що індустрії цих пам'яток мають різну технологічну базу.

До палеолітичних осередків європейського значення належить Закарпаття – територія, на якій відкрито найдавніші стоянки первісних людей у межах України [Gladilin, Demidenko, 1989; 1990; Usik, 1989; Усик, 1990; Демиденко, Усик, 1994; Усик та ін., 2004; Koulakovska, Usik, 2011; Monigal et al., 2014]. Серед індустрій цього регіону на окрему увагу заслуговує збірка шару II стоянки Королево II, попередньо віднесена до MIS 4. Для неї характерне поєднання пізньопалеолітичної об'ємної паралельно-зустрічної техніки розколювання, скерованої на отримання пластин та фасетування ударних площадок, і використання твердого відбійника. Останні риси, на думку дослідників, характерні для левалуазьких середньопалеолітичних збірок та перехідних індустрій на зразок Богуніце. Водночас підкреслено відсутність левалуазьких форм серед знярядь [Koulakovska, Usik, 2011, р. 133–134]. Останні включають переважно верхньопалеолітичні та окремі середньопалеолітичні типи (скребла) [Gladilin, Demidenko, 1989; Koulakovska, Usik, 2011, р. 133–134]. Також відзначено наявність серії листоподібних вістер (переважно фрагментованих або незакінчених) [Monigal et al., 2014, р. 63].

Ще одним, порівняно детально з точки зору палеоліту вивченим регіоном є Поділля [Ситник, Богуцький, 1998; Ситник, 2000; Ситник та ін., 2011; Boguckij et al., 2009; Łanczont et al., 2009; 2014; 2015; Sytnyk et al., 2010; Sytnyk, 2015; Мацкевий, 2000]. На цій території до періоду між 40 та 27 тис. р. тому (згідно з датуванням за TL-методом) відносять пам'ятку Пронятин II, культурний шар I стоянки Єзупіль I та шар II стоянки Великий Глибочок I [Ситник та ін., 2011, с. 280–290] (рис. 7). О. Ситник відзначає в усіх представлених вище збірках риси відщепної техніки левалуа [Ситник та ін., 2011, с. 282–289]. Отже, подільські пам'ятки, попри їхню територіальну та хронологічну близькість до нижніх шарів Куличівки, помітно відрізняються у техніко-типологічному аспекті.

Низку пам'яток періоду СП-ВП переходу та раннього верхнього палеоліту зафіксовано у Центральній Україні. На особливу увагу у цьому осередку заслуговує багатошарова стоянка Міра [Степанчук, 2003; Степанчук, 2003–2004; Степанчук, 2010; Hoffecker et al., 2014; Stepanchuk, 1998; 2005]. Верхній культурний шар містить комплекс артефактів, які у техніко-типологічному аспекті демонструють поєднання середньопалеолітичної індустрії з двобічними вістрями та верхньопалеолітичних – оріньяку та городцовської [Stepanchuk, 2005, р. 27–28; Степанчук, 2013, с. 87]. Аналогії для шару II/2 дослідник пам'ятки вбачає, зокрема, у колекції оріньяцького шару 24 A1 гроту Пальіччі [Степанчук, 2013, с. 81]. Ще одна ґрунтовно досліджена стоянка ранньої пори верхнього палеоліту, виявлена у означеному регіоні – Вись [Залізняк, Беленко, Озеров, 2008; Залізняк, Беленко, 2009; Залізняк, 2010]. Індустрію пам'ятки віднесено до селетського технокомплексу. У матеріалах Висі простежується поєднання рис центральноєвропейських пам'яток селетського кола та східноєвропейських стрілецьких комплексів з території басейну р. Дон [Залізняк, Беленко, 2009, с. 36–37].

Для території Донбасу відзначається досить різкий перехід від середнього до пізнього палеоліту, у якому неможливо простежити генетичний зв'язок між індустріями різних періодів. Стоянки початку верхнього палеоліту на Донбасі також не виявлені [Колесник, 2003, с. 282].

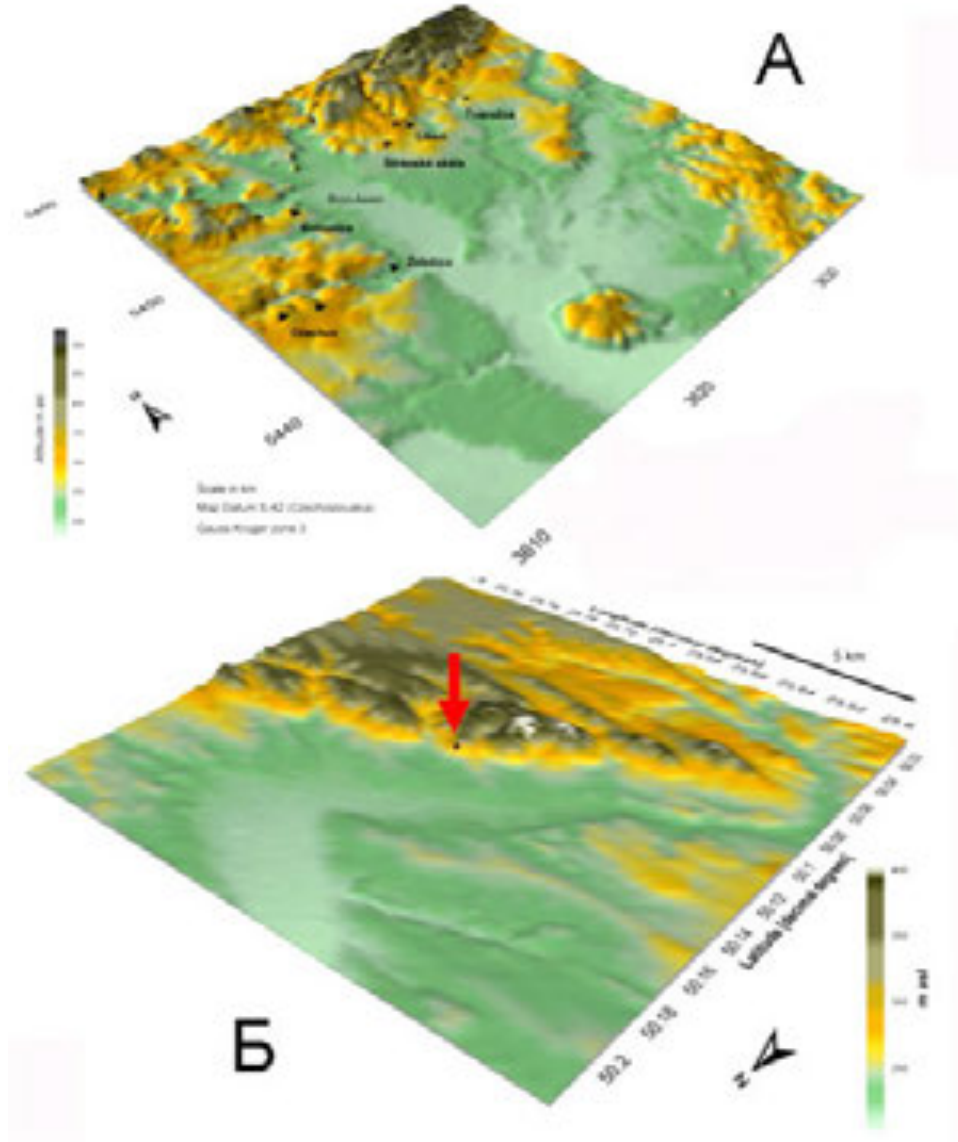

Рис. 6. Спільні топографічні особливості розташування палеолітичних стоянок традиції богунісьєну: А – в Моравії в околицях Брна; Б – на північному уступі Поділля – Куличівка (за Škrdla, Nikolaev, 2014)
Fig. 6. Common topographic peculiarities of Bohunician tradition: A – in Moravia near Brno; B – on the northern edge of Podillia – Kulychivka (by Škrdla, Nikolaev, 2014)

Найранніші верхньопалеолітичні матеріали походять зі стоянки-майстерні Біла Гора 3 (нижній шар). У геологічному аспекті пам'ятка співвіднесена із “нижньою частиною делювія дофінівського ґрунту, сформованого за участю ґрунтового субстрату вітачівського часу”. При порівняно тривалому існуванні середньопалеолітичних комплексів, вони не створили підґрунтя для розвитку індустрій верхнього палеоліту. Останні ж являють собою “черговий, незалежний культурно-хронологічний блок зі своїм внутрішнім діленням” [Колесник, 2003, с. 283].

Кримський півострів виступає одним з регіонів, специфічних для періоду СП-ВП переходу. Тут середньопалеолітичні індустрії існували дуже тривалий час поруч з пізньопалеолітичними [Степанчук, 1996; 2002; 2005; Степанчук, Ковалюх, ван дер Пліхт, 2004; Чабай, 1999; 2004; Чабай, Маркс, Отт, 1999; Chabai, Demidenko, 1998; Маркс, Монигал, 2000; Chabai, Marks, Monigal, 2004; Chabai, Richter, Uthmeier, 2007; Demidenko et al., 1998; Demidenko, Otte, 2000–2001; Marks, Monigal, 2000; Stepanchuk, 1998; Евтушенко, Чабай, 2012].

В. Степанчук, ґрунтуючись на цих фактах, висловив гіпотезу, згідно з якою півострів був у цей період своєрідним анклавом, де популяція неандертальців (власне носіїв середньопалеолітичних традицій) могла існувати до часів останнього льодовикового максимуму [Степанчук, Ковалюх, ван дер Пліхт, 2004]. Хронологічні межі перехідного періоду окреслені у межах 38–28 тис. р. тому [Чабай, 2004].

Розглядаючи пам'ятки, синхронні до нижніх шарів Куличівки, хоча й відмінні у техніко-типологічному аспекті (адже вони походять від різних середньопалеолітичних індустрій) неможливо оминати верхньопалеолітичні комплекси Костьонківсько-Борщевського району [Рогачев, 1957; Рогачев, Аникович, 1984; Борисовский, Праслов, Аникович, 1982; Аникович, 2001–2002; 2003; 2005; Аникович и др., 2004; Анисюткин, 2005; Hoffecker et al., 2003; Synitsin, 1996]. На матеріалах цієї території виокремлено дві культури періоду ранньої пори верхнього палеоліту – стрілецьку (Костенки 12, шар 3; Костенки 6; Костенки 1, шар 5; Бирюча Балка 2, шар 3; Сунгирь, Русаниха, Гарчи) та спіцинську (Костенки 17, II; Костенки 12, II). Перша з них датована у межах 40–25 тис. р. тому, а друга – близько 40 тис. р. тому [Вишняцкий, 2008, с. 169–175]. Спіцинська індустрія характеризується типовим верхньопалеолітичним набором знарядь та розколюванням з призматичних ядрищ [Вишняцкий, 2008, с. 172], а отже, мабуть, являє собою просто ранній верхньопалеолітичний комплекс.

Натомість для стрілецької, як і для інших стоянок періоду СП-ВП переходу, за які йшла мова вище, притаманне поєднання середньо- та верхньопалеолітичних рис у технології обробки каменю. Присутність у збірках стрілецької індустрії виразних серій двобічно оформлених знарядь (зокрема, трикутних наконечників) дозволило дослідникам говорити про її генетичний зв'язок із кримськими середньопалеолітичними мікокськими пам'ятками [Anikovich, 1999; Аникович, 2001–2002].

Культурно-типологічні інтерпретації палеолітичних поселень Куличівки

З погляду В. Савича, який став автором першої розгорнутої культурно-хронологічної інтерпретації Куличівки, пам'ятка виступає як комплекс поселень, хронологічно приурочених до періоду від початкового до фінального етапів ранньої фази пізнього палеоліту [Богуцкий, Савич, Татаринев, 1974, с. 145; Савич, 1987, с. 51–54; 1995, с. 25–30]. В. Савич підкреслював типологічну близькість між матеріалами усіх горизонтів заселення з тенденцією до зменшення “архаїчних” рис у техніці обробки кременю у кожному наступному культурному шарі. Відкриття нових культурних горизонтів не привело до перегляду цієї концепції. Дослідник поміщав більш давні (III та IV) шари до уже виробленої концепції, лише наголошуючи на ще більшій архаїчності нових матеріалів. В. Савич ніколи не ставив питання про будь-яке змішання, негомогенність досліджуваних збірок, розглядаючи кожен шар як цілісний закритий комплекс. Нижче подано короткий огляд чотирьох пізньопалеолітичних шарів стоянки за В. Савичем. Увагу зосереджено лише на узагальнюючих висновках дослідника, які стосуються їхньої культурно-хронологічної позиції. Культурний шар I завжди розглядали “дещо осторонь” від інших комплексів стоянки. При його характеристиці В. Савич не наголошував на “архаїчності” матеріалів, про яку обов'язково згадував, торкаючись питання нижніх горизонтів Куличівки. Однак, аналізуючи техніку обробки кременю з шару I, В. Савич відзначав подібність у типологічній структурі цієї збірки та більш ранніх верхньопалеолітичних поселень Кременця I.

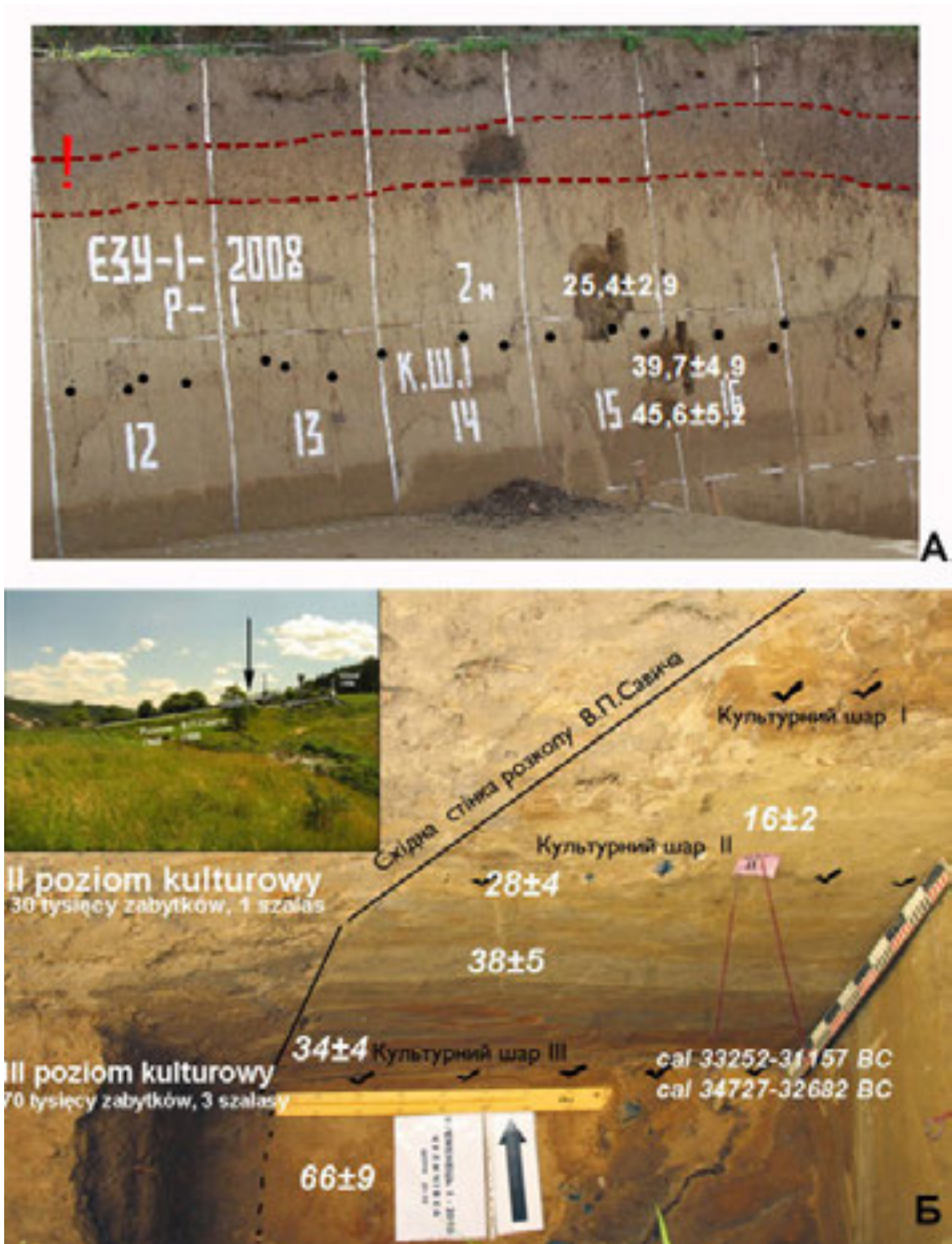

Рис. 7. Порівняльна хроностратиграфічна ситуація стоянок Єзупіль I (долина Дністра) і Куличівки (шурф 2010 р.). Культурний шар I Єзуполя I датовано в межах приблизно 39 тис. р. тому, що є близьким до датування IV і III шарів Куличівки

Fig 7. Comparison chronological-stratigraphical situation on sites of Yezupil I (Dnister River valley) and Kulychivka (survey pit from 2010). Cultural layer of Yezupil I is dated back to 39 ka BP which is close to dates of layers IV and III of Kulychivka

Відмінність між ними полягає у гіршому збереженні матеріалів I шару (їхня поверхня вкрита блакитною чи молочною патиною, тоді як крем'яні артефакти II–IV шарів переважно непатиновані), та редукції пізньомустьєрських рис в каменеобробці (домінування пластин у якості заготовок для знарядь та поява пластинок з притупленим краєм). Останнє дозволило досліднику стверджувати, що I-й шар представляв розвиненішу порівняно з нижніми шарами верхньопалеолітичну техніку обробки кременю. Аналогії для нього В. Савич вбачав у таких пам'ятках, як Липа I, Пушкарі, Молодове V шар 7 [Савич, 1975, с. 36; 1995, с. 30].

Остання аналогія видається сумнівною, оскільки до збірки 7 шару Молодового V належать досить численні граветські артефакти [Черныш, 1987, с. 40–41], які фактично повністю відсутні у матеріалах I-го шару Кременця I. Цю невідповідність відзначали згодом М. Анікович, В. Степанчук і В. Коен та інші дослідники.

Як аналогії для матеріалів другого верхньопалеолітичного шару В. Савич розглядав збірки пам'яток Кормань IV (шари 8, 7), Молодове V (шари 10–9), Радомишль, Бабин I (нижній шар). Опираючись також на результати радіовуглецевого аналізу, він датував цей культурний шар віком 25 тис. р. тому [Савич, 1995, с. 22].

Дослідник також відзначав подібність житлових споруд шару II Куличівки із житлами з стоянок Липа I, Вороновиця I (верхній шар), Молодове V (шар VII), Гагарино, Мальта та *“багатьох жител Центральної та Східної Європи”* [Савич, 1995, с. 25].

Типологічний склад крем'яного інвентарю III шару та особливості продукування сколів навели В. Савича на думку про наявність помітних архаїчних рис у збірці. Вони виражені у частині нуклеусів (дископодібні та односторонні сплюснені ядрища мають площадки, підправлені пізньомустьєрською технікою) та знарядь (висока скошена або крута ретуш чи пласка ретуш солютрейського типу). З точки зору В. Савича, ці риси – прояв генетичного зв'язку між епохами середнього та пізнього палеоліту. Тому він відносив поселення III шару до пам'яток перехідної – початкової стадії пізнього палеоліту. Аналогії цьому поселенню дослідник вбачав у таких пам'ятках, як Радомишль, Кормань IV (шари 8–7), Фогельхерд (Німеччина), Вілендорф, Бечув, Голодец, Енералька (Чехія та Словаччина) [Савич, 1995, с. 25].

Аналізуючи збірку IV шару, В. Савич говорив про пережитки пізньомустьєрського періоду у каменеобробці. Він не наводив жодних аналогій для цієї колекції, наголошуючи на необхідності подальших досліджень [Савич, 1986].

Вивчаючи питання походження пізньопалеолітичних поселень Кременця I, дослідник особливо виділяв нижні верхньопалеолітичні шари, які *“є унікальними... для висвітлення генетичних зв'язків пізнього палеоліту з пізньомустьєрським періодом”* [Савич, 1995, с. 22]. Він також наголошував на тісному зв'язку між матеріалами Куличівки та комплексами Придністер'я і висловлював думку про існування єдиного генетично пов'язаного Волино-Прикарпатського палеолітичного регіону [Савич, 1987, с. 54–56; 1995, с. 31].

Таким чином, В. Савич розглядав Куличівку як безперервну серію культурно споріднених горизонтів заселення, із єдиною матеріальною культурою, яка поступово еволюціонує, втрачаючи пережитки середньопалеолітичних технологій. Генетично вона репрезентує один з шляхів розвитку молодоського мустьє, що формувався у межах спільної із дністерською групою стоянок локальної культурно-історичної області.

Ще на початку 90-х років XX ст. Ю. Демиденко та В. Усік віднесли Куличівку до I стадії початкового етапу пізнього палеоліту, а в технологічному аспекті – до біпоздовжнього вістрійного пластинчатого левалуа. До останньої категорії дослідники включали також матеріали Брно-Богуніце, Странської Скали III та IIIa, Бокер-Тактіт (шари 1–3).

Однак Ю. Демиденко та В. Усік не говорять про культурну спорідненість індустрій *“богунісьєну”* та Кременця I. Дослідники припускають культурний зв'язок біпоздовжнього вістрійного пластинчатого левалуа Куличівки з левалуа-мустьєрськими індустріями Молодового I та V [Демиденко, Усік, 1990, с. 5]. Отже, згідно з Ю. Демиденком та В. Усіком, левалуазька техніка богунісьєну та Куличівки презентує якісно нову стадію у розвитку

пізньопалеолітичної технології, яка може бути схарактеризована як левалузька біполярна, з вістрями, пластинчаста [Demidenko, Usik 1993, s. 241; Demidenko, Usik 1993a].

В цей же час М. Анікович так писав про Куличівку: “Культурні рештки пов’язані з двома викопними ґрунтами. Другий зверху визначається геологами як паудорфський. У ньому залягають залишки другого культурного шару....., безпосередньо під ним – третій культурний шар; за даними Савича має дату 31 тис. р. тому назад. До верхнього похованого ґрунту приурочений I-й культурний шар. І. К. Іванова визначила цей ґрунт як алередський, але такому датуванню протирічить археологічний вигляд I шару з оріньяцькими знаряддями і виразними левалузькими елементами.

За роки дослідження Куличівки були зібрані десятки тисяч кременів, враховуючи і знаряддя: але колекція відповідним чином не проаналізована і не опублікована. На основі наявних публікацій і баченою мною незначної кількості матеріалів можна стверджувати, що індустрія усіх трьох шарів має помітну подібність: вони ґрунтуються на крупних масивних пластинах, часто оброблених крутою оріньяцькою ретушшю. На подібних пластинах виготовлялись скребки, різці, вістря. У всіх трьох шарах присутні типово левалузькі заготовки та нуклеуси, є скребла. Пластинки з притупленим краєм, за даними Савича, з’являються тільки у верхньому шарі. Їхній відсоток і типологічні характеристики невідомі. Немає сумніву в оріньяцькому характері куличівських індустрій, але говорити про їхню культурну приналежність буде можливо лише після детального аналізу колекцій” [Анікович, 1991, с. 22].

Отже, М. Анікович, розділяючи верхньопалеолітичні пам’ятки Східної Європи за можливими шляхами розвитку, вкладав Куличівку до групи оріньякоїдних індустрій [Анікович, 1991, с. 22; Анікович, 1994, с. 151, рис. 2]. Оріньякоїдність, за цим дослідником, передбачає наявність у збірці крем’яних матеріалів наступних рис:

- пластинчаста техніка первинного розколювання, спрямована на одержання великих масивних пластин;
- мікропластини, якщо вони є, звичайно, аморфні, часто наближені до лусок, виконані дрібною крайовою ретушшю, часто протилежною (“пластинки дюфур”);
- характерна інтенсивна крайова ретуш, яка далеко заходить на поверхню заготовки; пласка ретуш зустрічається рідко, або зовсім відсутня;
- набір знарядь характеризується формами, утвореними інтенсивною крайовою ретушшю високих пластин: оріньяцькі пластини, скребки та вістря на них. З ними співіснують різні форми коротких високих скребоків;
- розвинена техніка різцевого сколу. Серед різців найчастіше зустрічаються серединні багатофасеткові [Анікович, 1994, с. 150].

Деякі з цих ознак М. Анікович називав спільними для усіх верхньопалеолітичних шарів Куличівки. Насамперед – домінування у якості “ідеальної заготовки” великих масивних пластин та застосування крутої оріньяцької ретуші [Анікович, 1991, с. 22]. Хронологічно та технологічно близькими до індустрії Кременця I дослідник вважав матеріали верхньопалеолітичних стоянок Радомишль та Жорнів (I шар) у Волино-Подільському регіоні та III шару стоянки Костьонки I [Анікович, 1994, с. 151, рис. 2; 27]. При цьому він не погоджувався з думкою В. Савича про подібність матеріалів Куличівки до колекцій граветських пам’яток Середнього Придністер’я (слово “граветських” тут використане дещо умовно, оскільки в працях В. Савича поняття “гравет” не вживалося).

Безумовно, у нижніх шарах пам’ятки присутній т. зв. “оріньякоїдний елемент” у вигляді нуклеподібних скребоків (щоправда, виготовлених на напівпервинних масивних природних уламках), видовжених пластин з крутою розповсюдженою ретушшю, з виїмками, що нагадують “перехват”, але відсутні справжні кареніодні форми скребоків, високі форми скребоків взагалі, та багато інших, характерних для оріньяку рис, наприклад, мікропластинок дюфур, кістяних наконечників з розщепленою основою (фауністичні рештки в нижніх шарах збережені погано, але все ж присутні).

Класичний оріньяк Франції включав крупні, подвійно ввігнуті пластини, підправлені крутою і напівкрутою (іноді лусковою) ретушшою, або ж, як їх ще називають, “пластини з талією”, скребки з носиком, круто ретушовані по всьому периметру високої заготовки, різці “бюске”, нуклеподібні скребки, мікропластинки дюфур та фон-ів, рогові наконечники. З часом питання оріньяку значно ускладнилося, з’явилися такі індустрії, як шательперон, архаїчний і преоріньяк, проторіньяк, епіоріньяк, балкано-дунайський, загорський, левантійський, середземноморський, східноєвропейський оріньяк та ін. [Вишняцкий, 2008]. Таким чином, у це розмите поняття можна вкладати дуже різний зміст.

У пізніших працях М. Аніковича про ранню пору верхнього палеоліту Волино-Подільської височини погляди дослідника мало змінилися: “...всі три культурні шари Куличівки подібні поміж собою в археологічному відношенні. Навіть при значній недостачі інформації можна з впевненістю говорити про їх приналежність до одного, оріньякоідного ТК. Не виключено, що вони належать до одної АК, але для обґрунтування таких думок потрібна додаткова інформація” [Анікович, Анисюткин, 2007, с. 187].

Найближчі аналоги трьом культурним горизонтам цієї пам’ятки М. Анікович вбачав у індустрії верхнього шару Жорнова і Радомишля, на основі чого зробив висновок про можливість виділення “радомишльської АК, генетично пов’язаної з богунісьєном (Куличівка/шар III). Радомишльська індустрія за віком і техніко-типологічними характеристиками є найдавнішою. Тут, зокрема, не простежена левалуазька техніка, що так яскраво представлена в Куличівці” [Анікович, Анисюткин, 2007, с. 194].

О. Ситник раніше трактував нижні шари Кременця I як індустрію ранньої стадії пізнього палеоліту (стрільчате постлевалуа), яка проявляється “як відголосок (затухання) типового левалуа” [Ситник, 1996, с. 81]. Характерними для означеної традиції названо такі ознаки:

- більшість знарядь виготовлені на пластинчастих заготовках призматичного вигляду;
- домінуючою технікою є розвинене призматичне розщеплення;
- традиції левалуа проявляються лише у серії класичних трикутних видовжених вістер, продукованих ускладненою паралельною технікою [Ситник, 1996, с. 77, 81].

Оскільки матеріали четвертого шару пам’ятки не були жодного разу опубліковані та майже невідомі спеціалістам, то питання культурно-хронологічного визначення цієї індустрії вперше постало у публікаціях початку 2000-х за участю авторів [Коропецький, 2004; Ситник, Коропецький, 2010]. Однак той факт, що сам В. Савич не “дуже вірив” в існування такого окремого культурного горизонту [Коропецький, 2004, с. 5; Ситник, Коропецький, 2010, с. 18], а також низка суперечливих моментів стратиграфічно-планіграфічного характеру дозволяють розглядати цей шар як складову III-го – загалом “нижніх” культурних шарів. У такому аспекті необхідно навести попередні роздуми науковців, які торкалися теми нижніх культурних шарів Куличівки.

В. Степанчук та В. Коен відносять індустрію нижнього шару Кременця I до перехідних (між середнім та верхнім палеолітом) [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, р. 85]. Вони наголошують, що вказану індустрію не можна відносити до оріньяцьких, оскільки жодна з останніх “...не має ознак ні левалуазької технології, ні особливої технології, яка поєднувала б левалуазьке та призматичне розщеплення” [Коен, Степанчук, 2001, с. 91]. Дослідники також зазначають, що в опрацьованій ними колекції матеріалів (вищезгадана збірка 1979 р.) повністю відсутні типові граветські форми [Коен, Степанчук, 2001, с. 91], цим, очевидно, висловлюючи незгоду з думкою В. Савича про культурну близькість матеріалів Куличівки з матеріалами раннього гравету Середнього Подністров’я.

“Комбінація середньопалеолітичних та різньопалеолітичних рис у збірці Куличівки виступає цілком органічно і дозволяє співставити її з колекціями т. зв. “перехідних індустрій”. Оригінальність матеріалів Куличівки порівняно з іншими перехідними індустріями полягає у нетиповості присутнього середньопалеолітичного компоненту.

Для багатьох східноєвропейських пам’яток ранньої фази пізнього палеоліту середньопалеолітичний компонент у технології та типології пов’язується з мікоксським

технокомплексом – технікою двобічного оформлення заготовок. Натомість вістря Куличівки близькі до типового левалуа-мустье. Колекції, подібні до кременецької, поки-що невідомі у Східній Європі. Незвичність індустрії Куличівки порівняно з синхронними стоянками України та, в ширшому контексті, з пам'ятками Східної Європи дає можливість розглядати її як оригінальний феномен – “кременецьку традицію/індустрію” (кременесьен)” [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, p. 85].

Отже, дослідники вперше говорять про оригінальність та неповторність індустрії Куличівки на фоні синхронних стоянок Східної Європи та пропонують виділити її як окрему “кременецьку індустрію” – “Кременесіан”. Її специфікою є “органічне переплетення двох різних технологій розщеплення – “середньопалеолітичної” левалуазької рекурентної та “верхньопалеолітичної” призматичної” [Коен, Степанчук, 2001, с. 90]. Аналогії кременецькій індустрії дослідники вбачають в богуніцьких комплексах Центральної Європи [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293; Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, p. 86; Коен, Степанчук, 2001, с. 91], хоча й вказують на певні відмінності між матеріалами Куличівки та словацьких і моравських стоянок індустрії “богунісьен”. Вони виражені, зокрема:

- у частковому неспівпадинні домінуючих груп нуклеусів (в богуніцьких комплексах багато радіальних нуклеусів мустье, а у збірці Куличівки переважають левалуазькі ядрища зустрічного зняття);
- у неоднаковій частці низки знарядь у комплексах (наприклад богуніцькі комплекси містять досить великий, порівняно з матеріалами Куличівки, відсоток скребел (21,6 проти 2,6), в свою чергу, серед знарядь “кременецької” індустрії відсоток вістер вищий, ніж в богуніцькій індустрії (8,5 проти 3,5);
- у більшій гетерогенності богуніцької індустрії (в ній присутні, крім оріньяцьких, селетські компоненти) [Коен, Степанчук, 2001, с. 92–93].

На думку дослідників, у технології Кременця I поєднуються левалуазький біполярний та призматичний об'ємний способи редукції і саме це поєднання є найяскравішою рисою цієї індустрії. Подібне поєднання притаманне і для колекцій Богуніце. Органічне поєднання плоского левалуазького та об'ємного призматичного розщеплення також характерні для левантійського мустье традиції Табун D, включаючи перехідну індустрію Бокер-Тактіт: 1–3 чи Еміре [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, p. 86].

Виходячи з того, що найпізніші пам'ятки “богунісьену” у Моравії та Словаччині старші від поселення III пізньопалеолітичного шару Кременця I принаймні на 5 тис. р., В. Степанчук та В. Коен висловили припущення, що Куличівку можна розглядати як “завершальні стадії богуніцького або пост-богуніцького розвитку” [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293]. Виявлення слідів присутності богуніцької індустрії у східній Словаччині (місцезнаходження Нижній Грабовець) дозволило дослідникам говорити про просування богуніцького населення з його моравсько-силезьких центрів на схід. Індустрія Куличівки, таким чином, є результатом цього просування, а її відмінності від базової індустрії – результатом адаптації до нового довкілля, що тим не менше дозволяють трактувати матеріали Кременця I як окрему індустрію [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, p. 86; Коен, Степанчук, 2001, с. 92].

Технологічно та типологічно близькими до збірок Куличівки дослідники вважають також матеріали, які походять з Балкан (IV шар сектора TD-II печери Темната в Північній Болгарії), Близького Сходу (комплекси Еміран, зокрема нижні шари стоянки Бокер-Тактіт у пустелі Негев) та Алтаю – пам'ятки кара-бомівського варіанту алтайського мустье [Cohen, Stepanchuk, 1999, p. 293; Коен, Степанчук, 2001, с. 92–94]. Всі означені індустрії разом з Кременцем I включені В. Степанчуком та В. Коеном до технокомплексу левалуа-мустье традиції Табун D [Коен, Степанчук, 2001, с. 93–94].

Л. Меньян, Ж.-М. Женест, Л. Кулаковська та О. Ситник відносять індустрію III шару Кременця I до перехідних, які генетично виростають з технологічних традицій левалуа. Як аналогію до неї розглядають моравський “богунісьен” [Geneste et al., 1999, p. 154; Meignen et al., 1999, p. 61].

Рис. 8. Липська культура. А – карта розповсюдження липської культури; Б – характерні типи знарядь цієї культури (за М. Островським та Г. Григор'євим), що є еклектичною сумішшю типів з перевагою оріньяцьких елементів

Fig. 8. Lypska culture. A – map of localisation of sites of Lypska culture; Б – characteristic types of tools of this culture (by M. Ostrovskiy and G. Grigoriev), that represent eclectic mix of types with domination of Aurignacian elements

Дослідники розглядають припущення Ю. Свободи та П. Шкрдли про західноукраїнське коріння богуницької технології (а саме – левалуазькі індустрії Молодого V). Як зазначають Л. Меньян та співавтори, у контексті цієї гіпотези Куличівку можна розглядати як “зв’язуючу

ланку між молодовським муст'є та моравським богунісьєн" [Meignen et al., 1999, p. 63] Дослідники одразу ж вказують, що таке трактування вступає у протиріччя з хронологією. Третій шар Кременця I з датою у 31 тис. р. надто молодий, щоб бути такою ланкою ("богунісьєн" датують 43–38 тис. р. тому).

Але Л. Мен'ян та співавтори висловили сумнів у коректності дати, про яку писав В. Савич, вказуючи, що точне місце розкопу, з якого був відібраний зразок для датування, не вказане В. Савичем ні у його публікаціях, ні в звітах (те ж саме відзначав М. Анікович у спільній праці з М. Анісюткіним та Л. Вишняцьким за 2007 р.). Л. Мен'ян та співавтори вважали необхідним проведення на пам'ятці нових досліджень, щоб здобути матеріал для повторного датування [Meignen et al., 1999, p. 63].

Розглядаючи індустрії, які вважають аналогічними до богуніцької (і, відповідно, до індустрії III шару Кременця), дослідники звернули увагу на відмінності між збірками III шару Кременця I та колекції I шару Бокер-Тактіт. Остання, на їхню думку, в порівнянні з матеріалами Куличівки демонструє розвиненіші верхньопалеолітичні тенденції, тоді як у колекціях Кременця I сильніше відчутний середньопалеолітичний компонент [Meignen et al., 1999, p. 62–63].

Торкаючись питання про походження індустрії богуніце із дністерського левалуа-муст'є, М. Анікович і М. Анісюткін вважали такий сценарій нереальним. "По-перше, як уже відзначалося, верхньопалеолітичні форми поодинокі і атипові навіть в найпізніших пам'ятках дністерського левалуа-муст'є. По-друге, як тепер виявляється, в стратиграфічній колонці Молодого 5 відповідні муст'єрські пам'ятки залягають у відкладах середнього вюрму і тим самим одночасні богунісьєну" [Анісюткін, 2007, с. 154]. Щодо останньої тези про одночасність молодовського левалуа і богунісьєну можна сперечатися. Сьогодні існує кілька абсолютних датувань ТЛ з муст'єрських шарів Молодого V, які сягають 90–100 тис. р. тому.

З 60-х років минулого століття у науковому обігу побутує створене М. Островським та Г. Григор'євим поняття липської культури як самобутнього культурного феномену доби верхнього палеоліту (рис. 8). Спочатку визначення "липська локальна культура" стосувалось лише матеріалів стоянок Майдан, Липа та Мирогоща у Дубнівському р-ні Рівненської обл. В опублікованій у 1968 р. монографії Г. Григор'єва "Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens" при визначенні "липської культури" увага зосереджена на матеріалах розкопаної В. Савичем пам'ятки Липа VI (хоча лише в ілюстративному матеріалі).

З того часу терміном "липська культура" окреслювали певне оригінальне явище у верхньому палеоліті Волині. Згодом до неї включено два нижніх шари Куличівки (А. Рогачов та М. Анікович "Палеоліт СРСР"). Однак ставлення до цього феномену серед палеолітознавців є неоднозначним. Зокрема, В. Савич не визнавав липської культури. Він писав, що результати проведених ним польових досліджень Кременця I не підтверджують гіпотези про існування липської культури пізнього палеоліту [Савич, 1975, с. 51; 1987, с. 56; 1995, с. 31].

Однак потрібно відзначити, що В. Савич, по-перше, взагалі не визнавав існування археологічних культур, як таких, та, по-друге, ніколи не проводив спеціального аналізу для виявлення наявності, чи відсутності рис липської культури у матеріалах Куличівки. О. Ситник, порівнюючи "липські" збірки з матеріалами Кременця I, прийшов до висновку, що вони представляють різні локальні варіанти культури верхнього палеоліту Волині: куличівську традицію раннього етапу пізнього палеоліту та липську традицію пізнього етапу палеолітичного віку [Ситник, 1998, с. 195].

Висновки

Як бачимо з наведеного аналізу думок і суджень, єдиної точки зору щодо походження, культурної приналежності та хронології нижніх шарів Куличівки не існує. Єдине, що ні в кого не викликає заперечення, – це наявність виразної серії трикутних вістер левалуа, виготовлених способом біпоздовжнього (біполярного) розщеплення пласко-випуклих ядрищ, та інтенсивного фасетажу ударних площадок.

У питанні генетичних коренів цієї технології можемо вбачати кілька варіантів. Наприклад, автохтонний, що виростає на місцевому ґрунті пізніх левалуа-мустьєрських волино-подільських традицій. Такий варіант виглядає найреалістичнішим, але водночас є найменш обґрунтованим з огляду на наявні археологічні джерела. Є свідчення про знаходження підйомних середньопалеолітичних матеріалів на Волині з левалуазькою традицією (В. Савич), але вони недостатньо інформативні. У всякому випадку, такі знахідки дозволяють припускати, що така левалуа-мустьєрська основа на Волині існувала, проблема полягає лише в недостатньому польовому вивченні регіону.

Прямий зв'язок Куличівки з культурними шарами Жорнова [Пясецький, 1999, с. 11–12] малоімовірний. Жорнів насправді представляє оріньякоїдну традицію, що існувала та розвивалася паралельно. Так само сумнівне генетичне поєднання із комплексом Радомишльської стоянки (М. Анікович), де цілком інша технологічна база.

Якщо ж поглянути на міграційний варіант появи кременецьких комплексів, то окреслюються два шляхи просування цієї культури – з півдня, з долини Дністра, Дунаю і далі – з Близького Сходу, або з заходу – попри Карпати, через Моравську Брону із центральноевропейського регіону (Брно-Богуніце, Странська Скала). Тут місцевий богунієн також пов'язує з Балканами і Близьким Сходом. За таким міграційним сценарієм виникає питання, чи вважати таку міграцію фактичним просуванням населення, чи це міграція традицій та ідей (типу контакту більярдних кульок).

З тих джерельних даних, доступних на сьогоднішній день, перспективнішим до розгляду видається другий шлях – з Центральної Європи. І не виключено, що мігрували самі носії “*постлевалуазьких вістрійних традицій*”, оскільки при міграції ідей спостерігався би різнонаправлений дифузійний вияв культури, що проявилось б у більшій кількості пам'яток у проміжку від центра (Богуніце) до периферії (Кременець). Можливий, правда, і зворотній шлях міграцій, якщо вважати центром кременецьку індустрію. Так чи інакше, але до сьогодні не виявлені ланки, які територіально поєднували би означені осередки. Аналогії, зафіксовані на території Польщі, поки що фрагментарні та непереконливі.

Інший напрям – з басейну Дністра – має суттєвий недолік у відсутності достатньо виразних аналогів у техніці розщеплення і типології (як це помітно у богуніце). У нижніх мустьєрських левалуазьких шарах Молодого I і V можна відшукати подібні трикутні левалуазькі вістря, але виготовлені вони за дископодібною технологією.

Крім того, в дністерському левалуа-мустьє (включаючи і III-й шар Єзуполя) абсолютно відсутні кінцеві скребки і різці, що не дозволяє поєднувати ці комплекси. За всіма ознаками на Поділлі мала би існувати “*проміжна ланка*” поміж Молодово і Куличівкою. Ймовірно, вона існує. Підйомна колекція Бережан V на Золотій Липі (власне географічно посередині між вищезазначеними комплексами) має технічні та типологічні риси Богуніце-Куличівки. Колекція однак невелика, знайдена на вершині плато у розораних лесах на вапняковій основі, що виключає стратиграфію і можливість геологічного датування пам'ятки.

На завершення необхідно ще раз відзначити один з найголовніших аспектів Куличівки – розташування у районі виходу на поверхню величезної кількості високоякісної крем'яної сировини – т. зв. волинського кременю, який з початком верхнього палеоліту почав, очевидно, відігравати роль обмінного продукту. Відомі численні свідчення знаходження волинського кременю в палеолітичних комплексах півдня і сходу України, Польщі і навіть Словаччини.

Тому ця територія з часом стала не лише звичайною поселенською зоною, але й потужним виробничим та сировинним центром. Саме тому у матеріалах палеолітичних поселень Куличівки можна помітити суміш найрізноманітніших культурних традицій і впливів, занесених, можливо, здалеку (богунієн та оріньяк), за В. Савичем і М. Аніковичем, спостерігається тут навіть в комплексі I шару, який, за І. Івановою, датовано алередським часом. Саме тому в цьому регіоні спостерігаються найбагатші пам'ятки світу – у Куличівці на неповній ще розкопаній площі виявлено понад 200 тис. кременів. Розщеплений палеолітично-неолітичний кремій “*розсіяний*” на усіх більш-менш зручних мисах та

вершинах плато Кременецьких гір. Розвідки О. Цинкаловського, М. Островського, В. Савича та обстеження пам'ятки за участю авторів абсолютно підтверджують ці спостереження.

Можна припустити, що тривале збереження "архаїчного" елементу у збірках пам'ятки також у певній мірі зумовлене легкою доступністю багатих джерел сировини. Завдяки цьому місцевим майстрам не було необхідності змінювати технологічні прийоми, шукати економніші чи ефективніші варіанти.

У цьому аспекті проглядаються паралелі з іншою пам'яткою, розташованою поруч із потужними покладами сировини (у цьому випадку – аргіліту), – стоянкою Арембовського на півдні Сибіру. Пам'ятка датована за геологічними даними у межах 25–30 тис. р. тому. Даючи їй характеристику, Е. Рибін відзначав "незвичне... домінування левалузьких методів та один з найвищих показників фасетованих індустрій у ранньому верхньому палеоліті Південного Сибіру" [Рыбин, 2006, с. 334, 338]. Так, ця особливість – величезне багатство кременю – наклала відбиток на всі сторони життя і господарства місцевих поселенців, вона ж стала причиною того, що Куличівка (ймовірно усі шари) була майстернею, можливо, багатофазового, сезонного, "міграційного" заселення.

Отже, на базі доступних джерел можна із впевненістю говорити про існування генетичного зв'язку між Куличівкою та богуніцькою індустрією. Проте характер цього зв'язку лишається дискусійним. В техніко-типологічному та стратиграфічному (частково) аспектах нижні шари Куличівки виглядають архаїчнішими, ближчими до середнього палеоліту, тому не виключено, що традиція Богуніце походить з Кременця. Однак подібна гіпотеза на цей момент суперечить наявним абсолютним датам.

Аналіз основних техніко-типологічних особливостей крем'яних артефактів IV шару пам'ятки також підтверджує попередньо висловлений висновок про домінування загалом середньопалеолітичних традицій у цій індустрії. Головною культуровизначальною ознакою є видовжені левалузькі трикутні вістря і низькі "загострені скребки" на відщепках з конкреційною кіркою, які у значній мірі є еволюційним продовженням середньопалеолітичних скребел. Питання конкретних проявів зв'язку Куличівка–Богуніце ще очікують свого вирішення.

У третьому шарі проявляються техніко-типологічні риси, які дозволяють зараховувати його до кола оріньяцьких комплексів, хоча повний набір виробів із вторинною обробкою, характерний для оріньяцьких індустрій Східної Європи тут не простежено. Наприклад, відсутні мікрознаряддя, що може бути пояснено або складною тафономією нижніх культурних шарів, або специфікою місцевої індустрії.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М. (1991). Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Санкт-Петербург. – 40 с.

Аникович М. (1994). Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы // Археологические вести. – Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН. – № 3. – С. 144–157.

Аникович М. (2003). Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 2. – С. 15–29.

Аникович М. (2005). О хронологии палеолита костенковско-борщевского района // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 3. – С. 70–86.

Аникович М., Анисюткин Н. (2007). Ранняя пора верхнего палеолита Вольно-Подольской возвышенности – правобережья Днепра // Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – Санкт-Петербург. – С. 183–194.

Аникович М., Хоффекер Дж., Попов В., Кузьмина И., Левковская Г., Поспелова Г., Форман Ст., Холлидэй В. (2004). Новые данные о многослойной стоянке Костенки 12 (Волковская) // М. Аникович, Н. Платонова (ред.). Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: Общее и локальное. – Воронеж. – С. 18–38.

- Анисюткин Н. (2005). Палеолитическая стоянка Стинка I и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. ИИМК РАН. – Санкт-Петербург. – 186 с.
- Анисюткин Н. (2007). Средний палеолит Юго-Запада Восточной Европы в контексте смежных регионов // Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. – Санкт-Петербург. – С. 137–156.
- Богоцкий А., Савич В., Татаринов К. (1974). Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волыни // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – Москва. – С. 143–148.
- Борисковский П., Праслов Н., Аникович М. (1982). Костенки 17 (Спицынская стоянка) // Н. Праслов, А. Рогачев (ред.). Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879–1979. – Ленинград. – 1982. – С. 181–186.
- Вишняцкий Л. (2008). Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. – Санкт-Петербург. – 250 с.
- Григорьев Г. (2006). Ранняя пора верхнего палеолита: методика выделения // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное (материалы международной конференции к 125-летию открытия палеолита в Костенках, 23–26 августа 2004 г.). – Санкт-Петербург. – С. 39–50.
- Демиденко Ю. (2004). Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // Археологический альманах. – Донецк. – № 16. – С. 161–194.
- Демиденко Ю., Усик В. (1990). Техника леваллуа в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. – Херсон. – Ч. 1. – С. 4–6.
- Демиденко Ю., Усик В. (1994). О леваллуазской остройной технологии в среднем палеолите (по материалам стоянки Королево-1 комплекс 2-В в Украинском Закарпатье) // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 35–46.
- Деревянко А., Шуньков М. (2005). Становление верхнепалеолитических традиций на Алтае // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты. – С. 283–311.
- Евтушенко А., Чабай В. (2012). Карабай I, палеолитическая стоянка в восточном Крыму // Археологический альманах. – Донецк. – № 26. – 164 с.
- Залізник Л. (2010). Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. – № 4. – С. 3–19.
- Залізник Л., Беленко М. (2009). Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. – № 3. – С. 20–29.
- Залізник Л., Беленко М., Озеров П. (2008). Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – № 11. – С. 59–74.
- Коен В., Степанчук В. (1999). Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // *Stratum plus*. – Кишинев. – № 1. – С. 31–53.
- Коен В., Степанчук В. (2001). Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // *Vita antiquae*. – Київ. – № 3–4. – С. 78–107.
- Кононенко О. (2015). Крем'яні знаряддя верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I: типологічна специфіка та її інтерпретація // Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України. – Київ. – Вип. 3 (16). – С. 35–64.
- Коропецький Р. (2004). Верхньопалеолітична пам'ятка Кременець I (Куличівка). Проблеми виділення та інтерпретації культурних шарів // АДЛУ. – Вип. 7. – С. 339–375.
- Маркс Э., Монигал К. (2000). Конец среднего и начало верхнего палеолита в Крыму в свете материалов стоянки Буран-Кая III // *Stratum plus*. – Кишинев. – № 1. – С. 84–96.
- Мацкевий Л. (2000). Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України // Археологический альманах. – Донецк. – Вип. 9. – С. 3–34.
- Пясецкий В. (1992). Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // *Российская Археология*. – № 3 – С. 113–126.
- Пясецкий В. (1999). Палеоліт східної частини Волинської височини // *Vita antiquae* – Київ. – № 2. – С. 8–17.

- Рогачев А. (1957). Многослойные стоянки Костенковско-Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА СССР. – № 59. – С. 9–134.
- Рогачев А., Аникович М. (1984). Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва. – С. 161–347.
- Рыбин Е. (2000). К вопросу о “руководящих ископаемых” в индустриальных комплексах ранней поры верхнего палеолита Горного Алтая // Палеогеография каменного века. Корреляция природных событий и археологических культур палеолита Северной Азии и сопредельных территорий. – Красноярск. – С. 123–126.
- Рыбин Е. (2006). Ранняя пора Верхнего палеолита Южной Сибири: к проблеме соотношения верхнепалеолитической каменной технологии и среднепалеолитических традиций // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное (материалы международной конференции к 125-летию открытия палеолита в Костенках, 23–26 августа 2004 г.). – Санкт-Петербург. – С. 326–345.
- Савич В. (1975). Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – Київ. – 136 с.
- Савич В. (1986). Исследования Кульчивки в г. Кременец // АО 1984 года. – Москва. – С. 301–302.
- Савич В. (1987). Поздний палеолит Волини // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Каменный век). – Київ. – С. 43–65.
- Савич В. (1995). Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 22–31.
- Сапожников И. (1994). Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – Одесса. – 78 с.
- Свобода И. (2001). О переходе от среднего к верхнему палеолиту в Северной Евразии // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 4. – С. 30–37.
- Ситник О. (1996). Шлях розвитку леваллуазьких індустрій в Україні // Археологический альманах. – Донецк. – № 5. – С. 75–84.
- Ситник О. (1998). До питання про “липську палеолітичну культуру” на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк. – С. 192–196.
- Ситник О. (2000). Середній палеоліт Поділля. – Львів. – 372 с.
- Ситник О., Богуцький А. (1998). Палеоліт Поділля: Великий Глибочок І. – Львів. – 144 с.
- Ситник О., Богуцький А., Коропецький Р., Томенюк О., Ланчонт М., Кусяк Я., Мадейська Т. (2011). Пронятин ІІ – пам’ятка початку верхнього палеоліту Волино-Подільської височини // МДАПВ. – Вип. 15. – С. 280–290.
- Ситник О., Коропецький Р. (2010). Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар ІV // МДАПВ. – Львів. – Вип. 14. – С. 17–46.
- Ситник О., Коропецький Р., Богуцький А., Ланчонт М., Кусяк Я. (2008). Палеолітична пам’ятка Єзупіль ІІІ // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 214–242.
- Ситник О., Коропецький Р., Богуцький А., Ланчонт М., Мадейська Т. (2009). Техніко-типологічний аналіз археологічних матеріалів палеолітичної стоянки Галич ІІ // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 47–73.
- Степанчук В. (1996). Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. – № 3. – С. 20–29.
- Степанчук В. (2002). Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. – Киев. – 216 с.
- Степанчук В. (2003). Тафономия культурных остатков и включающих геологических слоев на стоянке Мира // Кам’яна доба України. – № 4. – С. 138–149.
- Степанчук В. (2003–2004). Стоянка Мира в Среднем Поднепровье: к вопросу о гомогенности палеолитических слоев // Stratum plus. – № 1. – С. 187–205.
- Степанчук В. (2005). Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточно-Европейской равнины // Тр. Костёнковско-Борщевской археол. экспедиции ИИМК РАН. – Вып. 3. – С. 197–233.
- Степанчук В. (2006). Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы. – 463 с.
- Степанчук В. (2010). Возможные связи Днепровского и Карпато-Днестровского регионов в верхнем палеолите (по материалам стоянки Мира) // Stratum plus. – № 1. – С. 263–268.

- Степанчук В. (2013). Мира: стоянка раннего верхнего палеолита на Днестре // *Stratum plus*. – № 1. – С. 3–94.
- Степанчук В., Ковалюх М., ван дер Пліхт Й. (2004). Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. – № 5. – С. 34–61.
- Степанчук В., Сапожников И. (2011). Палеолит Балкан и Северного Причерноморья: взаимодействие или независимое сосуществование? // *Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня–бронзы*. – Одесса. – Вып. 5(7). – С. 69–83.
- Усик В., Кулаковська Л., Монігал К., Герасименко Н., Матвійшина Ж., Кононенко О., Ковалюх М. (2004). Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – С. 99–111.
- Чабай В. (1999). Финал среднего палеолита и ранняя пора позднего палеолита в Крыму // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – Санкт-Петербург. – С. 73–74.
- Чабай В. (2004). Средний палеолит Крыма. – Симферополь. – 323 с.
- Чабай В., Маркс Э., Отт М. (1998). Вариабельность средней и верхней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // *Археология*. – № 4. – С. 19–47.
- Черниш О. (1961). Палеолітична стоянка Молодове V. – Київ. – 176 с.
- Черныш А. (1977). Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – Москва. – С. 7–77.
- Черныш А. (1982). Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва. – С. 6–102.
- Черныш А. (1987). Эталонная многослойная стоянка Молодова V. *Археология* // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – Москва. – С. 7–93.
- Черныш А. (отв. ред.) (1987а). *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (каменный век)*. – Киев. – 132 с.
- Шкрдла П. (2013). Богунице на территориях Моравии и соседних регионов // *Археология, этнография и антропология Евразии*. – № 3. – С. 2–13.
- Шовкопляс И. (1965). Радомышльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. БКИЧП. – Москва. – С. 104–116.
- Anikovich M. (1999). The Formation of Upper Palaeolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // *Anthropologie*. – XXXVII/II. – P. 115–123.
- Boguckiy A., Łanczont M., Łacka B., Madeyska T., Sytnyk O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian palaeolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site // *Journal of Archaeological Science*. – № 36. – P. 376–389. – <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>
- Borziyak I. (1990). Bifacial Stone tools of late palaeolithic in Dniestr-Prut interfluvium // *Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen*. – E.R.A.U.L. – Liège. – № 42. – P. 125–136.
- Chabai V., Marks A., Monigal K. (2004). Crimea in the context of the Eastern European Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic // *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea*. – Liège. – Vol. 3. – P. 419–460.
- Chabai V., Richter J., Uthmeier Th. (eds.) (2007). *Palaeolithic Sites of Crimea*. – Simferopol-Cologne. – Vol. 3. – Part 1. – 128 p.
- Cohen V., Stepanchuk V. (1999). Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus. A New Look at Variability, interactions, and Transitions // *Journal of World Prehistory*. – Vol. 13. – No. 3. – P. 265–319.
- Demidenko Yu., Usik V. (1993). On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic // *Actes du XII-me Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Bratislava, 1–7 September 1991. – Bratislava. – P. 239–242.
- Demidenko Y., Usik V. (1993a). The problem of changes in Levallois Technique during the Technological Transition from the Middle to Upper Paleolithic // *Paleorient*. – Vol. 19 (2). – P. 5–15.
- Demidenko Yu., Chabai V., Otte M., Yevtushenko A., Tatartsev S. (1998). Siuren-I, an Aurignacien in the Crimea // *Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes*. – Vol. I. E.R.A.U.L. 85. – P. 367–414.

- Demidenko Yu., Otte M. (2000–2001). Siuren-I (Crimea) in the context of European Aurignacian // *Préhistoire Européenne*. – Vol. 16–17. – P. 133–146.
- Geneste G.-M., Meignen L., Plisson H., Koulakovskaya L., Sytnik O. (1999). L'industrie lithique des niveaux inférieurs de Koulytchivka (Kremieniec) Ukraine // *Современные экспериментально-трассологические и технико-технологические разработки в археологии. Первые семеновские чтения. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Аристарховича Семенова*. – Санкт-Петербург. – P. 153–154.
- Gladilin V., Demidenko Y. (1989). Upper Paleolithic stone tool complexes from Korolevo // *Antropologie*. – Brno. – Vol. 27 (2–3). – P. 143–179.
- Gladilin V., Demidenko Y. (1990). On the Origin of Early Upper Paleolithic industries with leaf points in the Carpatho-Balkan Region // *Feuilles de Pierre*. E.R.A.U.L., 42. – P. 115–125.
- Hoffecker J., Anikovich M., Sinitsyn A., Holliday V., Forman S. (2003). Initial Upper Paleolithic in Eastern Europe: new research at Kostenki, Russia // *Journal of Human Evolution*. – № 42 (3). – A16–A17.
- Hoffecker J., Holliday V., Stepanchuk V., Brugère A., Forman S., Goldberg P., Tubolzev O., Pisarev I. (2014). Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an Early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine // *Geoarchaeology*. – Vol. 29, Is. 1. – P. 61–77. – <https://doi.org/10.1002/gea.21460>
- Koulakovska L., Usik V. (2011). The Paleolithic of Transcarpathian region (Ukraine): Chronology and cultural variability // *Quaternary studies in Ukraine*. – Bern. – P. 129–139.
- Łanczont M., Fedorowicz S., Kusiak J., Bogucki A., Sytnik O. (2009). TL age of loess deposits in the Yezupil I Palaeolithic site on the upper Dnister River (Ukraine) // *Geologija*. – Vol. 51. – N 3–4(67–68). – P. 86–96.
- Łanczont M., Madeyska T., Bogucki A., Sytnik O., Kusiak J., Frankowski Z., Komar M., Nawrocki J., Żogała B. (2014). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site // *Quaternary International*. – V. 326–327. – P. 191–212. – <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.08.045>
- Łanczont M., Madeyska T., Bogucki A., Nadachowski A., Sytnik O., Valde-Nowak P., Komar M. (2015). Zmienność paleokrajobrazów i paleośrodowiska oraz główne etapy rozwoju osadnictwa paleolitycznego w strefie pery- i metakarpackiej w okresie MIS 8–MIS 2 / *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 911–961.
- Marks A., Monigal K. (2000). The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III // *Neanderthals and modern humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000–30,000 B.P.* / J. Orschiedt, G.-Ch. Weniger (eds.) / Mettmann, Germany: Neanderthal Museum. – P. 212–226.
- Meignen L., Geneste J.-M., Koulakovskaia L., Sytnik A. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*. – P. 50–63.
- Meignen L., Geneste J.-M., Koulakovska L., Sytnik A., Usik V., Haesaerts P. (2006). New researches at Molodova V, a late middle Paleolithic site in Western Ukraine // *Європейський середній палеоліт*. – Київ. – С. 102–117.
- Monigal K., Usik V., Koulakovskaya L., Gerasimenko N. (2006). The beginning of the Upper Paleolithic in Transcarpathia, Ukraine // *L'Anthropologie*. – Vol. XLIV/I. – P. 61–74.
- Škrdla P. (2003). Bohunician and Aurignacian technologies: Morphological description // J. Svoboda, O. Bar-Yosef (eds). *Stránskáskála. Origins of the Upper Paleolithic in the Brno Basin, Moravia, Czech Republic*. Cambridge, Mass.: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. – 2003. – P. 65–76.
- Škrdla P., Nikolajev P. (2014). Preliminary comparison of Kulychivka (lower layer) and the Moravian Bohunician // *МДАПВ*. – Вип. 18. – С. 78–86.
- Škrdla P., Rychtaříková T. (2012). Levallois point or blade: which blank was the target artefact of the bohunician technology? // Andreas Pastoors & Marco Peresani (eds.): *Flakes not Blades: The Role of Flake Product of the Upper Paleolithic in Europe*. *Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal 5*. – Mettmann. – S. 199–214.

Stepanchuk V. (1998). The Crimean Paleolithic: genesis and evolution between 140–30 kyr BP // Prehistorie de d'Anatolie. Genese de deuxmondes. Vol. 1. – Etudes et recherches Archéologiques de L'Université de Liège. – Vol. 85. – P. 261–300.

Stepanchuk V. (2005). The Archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area // Eurasian Prehistory. – Vol. 3. – N 1. – P 23–41.

Stepanchuk V., Cohen V. (2001–2002). The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry) // Prehistoire Europeene. – Vol. 16–17. –P. 75–110.

Svoboda J. (1986). The H.s.n./ H.s.s. transition in Moravia. Cronological and archaeological background // Fossil Man. New Facts–New Ideas. – Brno. – P. 237–242.

Svoboda J. (2003). The Bohunician and the Aurignacian // J. Zilhão, F. d'Errico (eds.). The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes. Dating, Stratigraphies, Cultural Implications. Lisboa: InstitutoPortuguês de Arqueologia (TA 33). – P. 123–131.

Synitsin A. (1996). Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // Prehistoire Europeenne. – № 9. –P. 273–313.

Sytnyk O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy / Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 691–837.

Sytnyk O., Bogucki A., Łanczont M., Madeyska T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes // Quaternary International. – Vol. 220. – P. 31–46. – <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.09.009>

Usik V. (1989). Korolevo – transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // Anthropologie. – Brno. – Vol. XXVII / 2–3. – P. 179–212.

REFERENCES

Anikovich, M. (1991). Rannjaja pora verhnego paleolita Vostochnoj Evropy. *Dissertation Abstracts International, DSc in History*: 07.00.06, Sankt-Peterburg, 40 pp. (in Russian).

Anikovich, M. (1994). Osnovnye principy hronologii i periodizacii verhnego paleolita Evropy. *Arheologicheskie vesti*, 3, 144–157 (in Russian).

Anikovich, M. (2003). Rannjaja pora verhnego paleolita Vostochnoj Evropy. *Arheologija, jetnografi i antropologija Evrazii*, 2, 15–29 (in Russian).

Anikovich, M. (2005). O hronologii paleolita kostenkovsko-borshhevskogo rajona. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 3, 70–86 (in Russian).

Anikovich, M., & Anisjutkin, N. (2007). Rannjaja pora verhnego paleolita Volyno-Podol'skoj vozvyshennosti – pravoberezh'ja Dnepra. *Uzlovye problemy perehoda k verhnemu paleolitu Evrazii*, 183–194 (in Russian).

Anikovich, M., Hoffeker, J., Popov, V., Kuz'mina, I., Levkovskaja, G., Pospelova, G., Forman, St., Hollidje, V. (2004). Novye dannye o mnogoslnojnnoj stojanke Kostenki 12 (Volkovskaja). In M. Anikovich, & N. Platonova (Eds.), *Kostenki i rannjaja pora verhnego paleolita Evrazii: Obshhee i lokal'noe*. Voronezh, 18–38 (in Russian).

Anisjutkin, N. (2005). *Paleoliteskamja sttojanka Stinka I i problema perehoda ot srednego paleolita k verhnemu na jugo-zapade Vostochnoj Evropy*. Sankt-Peterburg: Institut istorii material'noj kul'tury RAN, 186 pp. (in Russian).

Anisjutkin, N. (2017). Srednij paleolit Jugo-Zapada Vostochnoj Evropy v kontekste smezhnyh regionov. *Uzlovye problemy perehoda k verhnemu paleolitu Evrazii*, 137–156 (in Russian).

Boguckij, A., Savich, V., & Tatarinov, K. (1974). Priroda i razvitie pervobytnogo obshhestva na territorii Jugo-Zapadnoj Volyni. *Pervobytnyj chelovek, ego material'naja kul'tura i prirodnaia sreda v plejstocene i golocene*, 143–148 (in Russian).

Boriskovskij, P., Praslov, N., & Anikovich, M. (1982). Kostenki 17 (Spicynskaja stojanka). In N. Praslov, & A. Rogachev (Eds.). *Paleolit Kostenkovsko-Borshhevskogo rajona na Donu 1879–1979*. Leningrad, 181–186 (in Russian).

Vishnjackij, L. (2008). *Kul'turnaja dinamika v seredine pozdnego plejstocena i prichini verhnepaleoliticheskoj revoljucii*. Sankt-Peterburg, 250 pp. (in Russian).

Grigor'ev, G. (2006). Rannjaja pora verhnego paleolita: metodika vydelenija. *Rannjaja pora verhnego paleolita Evrazii: obshhee i lokal'noe (materialy mezhdunarodnoj konferencii k 125-letiju otkrytija paleolita v Kostenkah, 23–26 avgusta 2004 g.)*. Sankt-Peterburg, 39–50 (in Russian).

Demidenko, Ju. (2004). Vostochnaja Evropa v kontekste problematiki oriniaka Evropy: proshlye podhody I novye perspektivy. *Arheologicheskij al'manah*, 16, 161–194 (in Russian).

Demidenko, Ju., & Usik, V. (1990). Tehnika levallua v pozdnem paleolite. *Problemy pervobytnoj arheologii Severnogo Prichernomor'ja (k 100-letiju osnovanija Hersonskogo muzeja drevnostej)*. Tezisy dokladov jubilejnoj konferencii, 1. Herson, 4–6 (in Russian).

Demidenko, Ju., & Usik, V. (1994). O levalluazskoj ostrijnoj tehnologii v srednem paleolite (po materialam stojanki Korolevo-1 kompleks 2-V v Ukrainskom Zakarpat'e). *Arheologicheskij al'manah*, 3, 35–46 (in Russian).

Derevjanko, A., & Shun'kov, M. (2005). Stanovlenie verhnepaleoliticheskikh tradicij na Altae. *Perehod ot srednego k pozdnemu paleolitu v Evrazii: gipotezy i fakty*, 283–311 (in Russian).

Evtushenko, A., & Chabaj, V. (2012). Karabaj I, paleoliticheskaja stojanka v vostochnom Krymu. *Arheologicheskij al'manah*, 26, 164 p. (in Russian).

Zalizniak, L. (2010). Periodyzatsiia ta kulturna dyferentsiatsiia verkhnoho paleolitu Ukrainy. *Arkheolohiia*, 4, 3–19.

Zalizniak, L., & Belenko, M. (2009). Stoianka Vys rannoi pory verkhnoho paleolitu na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia*, 3, 20–29.

Zalizniak, L., Belenko, M., & Ozerov, P. (2008). Stoianka Vys ta yii mistse u piznomu paleolitu Ukrainy. *Kam'iana doba Ukrainy*, 11, 59–74.

Koen, V., & Stepanchuk, V. (1999). Variabel'nost' perehoda ot srednego k verhnemu paleolitu: novye dannye iz Vostochnoj Evropy. *Stratum plus*, 1, 31–53 (in Russian).

Koen, V., & Stepanchuk, V. (2001). Perehod ot srednego k verhnemu paleolitu v Vostochnoj Evrope: problemy taksonomii i hronostratigrafii. *Vita antique*, 3–4, 78–107 (in Russian).

Kononenko, O. (2015). Kremiani znariaddia verkhnopaleolitychnoi stoianky Radomyshl I: typolohichna spetsyfika ta yii interpretatsiia. *Materialy ta doslidzhennia arkheolohichnoho muzeiu IA NAN Ukrainy*, 3(16), 35–64 (in Ukrainian).

Koropetskyi, R. (2004). Verkhnopaleolitychna pam'iatka Kremenets I (Kulychivka). Problemy vydilennia ta interpretatsii kulturnykh shariv. *Lviv University Archaeology Studies*, 7, 339–375 (in Ukrainian).

Marks, E., & Monigal, K. (2000). Konec srednego I nachalo verhnego paleolita v Krymu v svete materialov stojanky Buran-Kaja III. *Stratum plus*, 1, 84–96 (in Russian).

Mackevyj, L. (2000). Paleolit i mezolit u pecheraх zahodu Ukrainy. *Arheologicheskij almanah*, 9, 3–34 (in Ukrainian).

Pjaseckij, V. (1992). Must'erskij kul'turnyj sloj paleoliticheskogo mestonahozhdenija Zhornov i nekotorye voprosy stratigrafii paleolita. *Rossijskaja Arheologija*, 3, 113–126 (in Russian).

Piasetskyi, V. (1999). Paleolit skhidnoi chastyny Volynskoi vysochyny. *Vita antique*, 2, 8–17 (in Ukrainian).

Rogachev, A. (1957). Mnogoslojnye stojanki Kostenkovsko-Borshhevskogo rajona na Donu i problema razvitija kul'tury v jepohu verhnego paleolita na Russkoj ravnine. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, 59, 9–134 (in Russian).

Rogachev, A., & Anikovich, M. (1984). Pozdnij paleolit Russkoj ravniny i Kryma. *Paleolit SSSR*. Moskva, 161–347 (in Russian).

Rybin, E. (2000). K voprosu o "rukovodjashhikh iskopaemyh" v industrial'nyh kompleksah rannej pory verhnego paleolita Gornogo Altaja. *Paleogeografija kamennogo veka. Korreljacija prirodnyh sobytij i arheologicheskikh kul'tur paleolita Severnoj Azii i sopredel'nyh territorij*. Krasnojarsk, 123–126 (in Russian).

- Rybin, E. (2006). Rannjaja pora Verhnego paleolita Juzhnoj Sibiri: k probleme sootnoshenija verhnepaleoliticheskoj kamennoj tehnologii i srednepaleoliticheskikh tradicij. *Rannjaja pora verhnego paleolita Evrazii: obshhee i lokal'noe (materialy mezhdunarodnoj konferencii k 125-letiju otkrytija paleolita v Kostenkah, 23–26 avgusta 2004 g.)*. Sankt-Peterburg, 326–345 (in Russian).
- Savych, V. (1975). *Piznopaleolitychne naseleння Pivdenno-Zakhidnoi Volyni*. Kyiv, 136 pp. (in Ukrainian).
- Savich, V. (1986). Issledovaniya Kulychivki v g. Kremenec. *Arheologicheskie otkrytija 1984 goda*, 301–302 (in Russian).
- Savich, V. (1987). Pozdnij paleolit Volyni. *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (Kamennyj vek)*. Kyiv, 43–65 (in Russian).
- Savych, V. (1995). Pidsumky doslidzhen piznopaleolitychnykh poselen Kulychivky u m. Kremetsi. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 6, 22–31 (in Ukrainian).
- Sapozhnikov, I. (1994). *Paleolit stepej Nizhnego Pridnestrov'ja. Pamjatniki nizhnego i rannego jetapa pozdnego paleolita*. Odessa, 78 pp. (in Russian).
- Svoboda, I. (2001). O perehode ot srednego k verhnemu paleolitu v Severnoj Evrazii. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 4, 30–37 (in Russian).
- Sytnyk, O. (1996). Shliakh rozvytku levalluazykh industrii v Ukraini. *Arheologicheskij al'manah*, 5. Doneck, 75–84 (in Ukrainian, & in Russian).
- Sytnyk, O. (1998). Do pytannia pro “lypsku paleolitychnu kulturu” na Volyni. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskiyi i krai. Materialy IKh naukovoi Istoryko-kraieznavchoi konferentsii 20–23 sichnia 1998 roku*. Lutsk, 192–196 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2000). Srednij paleolit Podillia. Lviv, 372 pp. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Bogucki, A. (1998). Paleolit Podillia: Velyki Glybochok I. Lviv, 144 pp. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Koropetskyi, R., Tomeniuk, O., Lanczont, M., Kusiak, Ya., & Madeyska, T. (2011). Proniatyn II – site from the beginning of Early Paleolithic from Volhynian-Podillia highlands. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15, 280–290 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2010). Paleolithic site Koulychivka: cultural layer IV. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 14, 17–46 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., Bogucki, A., Lanczont, M., & Kusiak, Ya. (2008). Paleolithic site Yezupil III. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 214–242 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., Bogucki, A., Lanczont, M., & Madeyska, T. (2009). Technical and typological analysis of archaeological material of Paleolithic site Halych II. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 13, 47–73 (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V. (1996). Genezys ta evoljucija kryms'kogo paleolitu. *Arheologia*, 3, 20–29 (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V. (2002). Pozdnie neandertaľcy Kryma. Kiik Kobinskie pamjatniki. Kiev, 216 pp. (in Russian)
- Stepanchuk, V. (2003). Tafonomia kulturnyh ostatkov i vključauschih geologičeskikh sloev na stojanke Mira. *Kamjana doba Ukrainy*, 4, 138–149 (in Russian).
- Stepanchuk, V. (2003–2004). Stojanka Mira v Srednep Podneprovje: k voprosu o gomogenosti paleoliticheskikh slojev. *Stratum plus*, 1, 187–205 (in Russian).
- Stepanchuk, V. (2005). Voprosy perekhoda k verhnemu paleolitu v svete novyh dannyh po Krymu I jugu Vostochno-Evropskoj ravniny. *Trudy Kostjenkovsko-Borschevskoj arheologičeskoj ekspedicii IIMK RAN*, 3, 197–233 (in Russian).
- Stepanchuk, V. (2006). *Nizhnij i srednij paleolit Ukrainy*. Chernovcy, 463 pp. (in Russian).
- Stepanchuk, V. (2010). Vozmozhnye svjazi Dneprovskogo i Karpato-Dnestrovskogo regionov v verhnem paleolite (po materialam stojanky Mira). *Stratum plus*, 1, 263–268 (in Russian).
- Stepanchuk, V. (2013). Mira: stojanka rannego verhnego paleolita na Dnestre. *Stratum plus*, 1, 3–94 (in Russian).
- Stepanchuk, V., Kovaliukh, M., & van der Plikht, Y. (2004). Radiouhletsevyi vik piznopleistotsenovykh paleolitychnykh stoianok Krymu. *Kam'iana doba Ukrainy*, 5, 34–61 (in Ukrainian).

- Stepanchuk, V., & Sapozhnikov, I. (2011). Paleolit Balkan i Severnogo Prichernomor'ja: vzaimodejstvie ili nezavisimoe sosushhestvovanie? *Terra cognoscibilis: kul'turnoe prostranstvo mezhdru Balkanami i Velikoj Step'ju v jepohu kamnja-bronzy*, 5(7), 69–83 (in Russian).
- Usyk, V., Kulakovska, L., Monihal, K., Herasymenko, N., Matviishyna, Zh., Kononenko, O., & Kovaliukh, M. (2004). Verkhni paleolit Zakarpattia. *Kam'iana doba Ukrainy*, 5, 99–111 (in Ukrainian).
- Chabaj, V. (1999). Final srednego paleolita i rannjaja pora pozdnego paleolita v Krymu. *Osobennosti razvitija verhnego paleolita Vostochnoj Evropy*. Sankt-Peterburg, 73–74 (in Russian).
- Chabaj, V. (2004). *Srednij paleolit Kryma*. Simferopol', 323 pp. (in Russian).
- Chabaj, V., Marks, Je., & Otte, M. (1998). Variabel'nost' srednej i verhnej pory pozdnego paleolita Kryma (predvaritel'nye itogi mezhdunarodnogo arheologicheskogo proekta). *Arhaeology*, 4, 19–47 (in Russian).
- Chernysh, O. (1961). *Paleolitychna stoianka Molodove V*. Kyiv, 176 pp. (in Ukrainian).
- Chernysh, A. (1977). Mnogoslojnaja paleoliticheskaja stojanka Korman' IV i ee mesto v paleolite. *Mnogoslojnaja paleoliticheskaja stojanka Korman' IV*. Moskva, 7–77 (in Russian).
- Chernysh, A. (1982). Mnogoslojnaja paleoliticheskaja stojanka Molodova I. *Molodova I. Unikal'noe must'erskoje poselenie na Srednem Dnestre*. Moskva, 6–102 (in Russian).
- Chernysh, A. (1987). Jetalonnaja mnogoslojnaja stojanka Molodova V. *Arheologija. Mnogoslojnaja paleoliticheskaja stojanka Molodova V. Ljudi kamennogo veka i okruzhajushhaja sreda*. Moskva, 7–93 (in Russian).
- Chernysh, A. (Ed.) (1987a). *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (kamennyj vek)*. Kiev, 132 pp. (in Russian).
- Shkrdla, P. (2013). Bogunice na territorijah Moravii i sosednih regionov. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 3, 2–13 (in Russian).
- Shovkopljias, I. (1965). Radomyshl'skaja stojanka – pamjatnik nachal'noj pory pozdnego paleolita. *Stratigrafija i periodizacija paleolita Vostochnoj i Central'noj Evropy. BKICHP*. Moskva, 104–116 (in Russian).
- Anikovich, M. (1999). The Formation of Upper Palaeolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective. *Anthropologie*, XXXVII/II, 115–123.
- Boguckyj, A., Łanczont, M., Łacka, B., Madeyska, T., & Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian palaeolithic: the case of Velyky Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Science*, 36, 376–389. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>
- Borziyak, I. (1990). Bifacial Stone tools of late palaeolithic in Dniestr-Prut interfluves. *Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen. E.R.A.U.L.* 42, 125–136.
- Chabai, V., Marks, A., & Monigal, K. (2004). Crimea in the context of the Eastern European Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic. *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea*, 3, 419–460.
- Chabai, V., Richter, J., & Uthmeier, Th. (eds.) (2007). *Palaeolithic Sites of Crimea*, 3, 1. Simferopol-Cologne, 128 p.
- Cohen, V., & Stepanchuk, V. (1999). Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus. A New Look at Variability, interactions, and Transitions. *Journal of World Prehistory*, 13, 3, 265–319.
- Demidenko, Yu., & Usik, V. (1993). On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic. *Actes du XII-me Congres International des Sciences Prehistorique set Protohistoriques*, 1–7 September 1991, 239–242.
- Demidenko, Yu., & Usik, V. (1993a). The problem of changes in Levallois Technique during the Technological Transition from the Middle to Upper Paleolithic. *Paleorient*, 19(2), 5–15.
- Demidenko, Yu., Chabai, V., Otte, M., Yevtushenko, A., & Tatartsev, S. (1998). Siuren-I, an Aurignacien in the Crimea. *Prehistoire de d'Anatolie. Genese de deux mondes*, I. E.R.A.U.L, 85, 367–414.
- Demidenko, Yu., & Otte, M. (2000–2001). Siuren-I (Crimea) in the context of European Aurignacien. *Préhistoire Européenne*, 16–17, 133–146.
- Geneste, G-M., Meignen, L., Plisson, H., Koulovskaya, L., & Sytnik, O. (1999). L'industrie lithique des niveaux inferieurs de Koulytchivka (Kremieniec) Ukraine. *Sovremennye eksperimentalno-trasologicheskie i tehniko-tehnologicheskie razrabotki v arheologii. Pervye semenovskie chtenija. Tezisy dokladov*

mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjaschennoj 100-letiju so dnja rozhdenija Sergeja Aristarhovicha Semenova, 153–154.

Gladilin, V., & Demidenko, Y. (1989). Upper Paleolithic stone tool complexes from Korolevo. *Antropologie*, 27(2–3), 143–179.

Gladilin, V., & Demidenko, Y. (1990). On the Origin of Early Upper Paleolithic industries with leaf points in the Carpatho-Balkan Region. *Feuilles de Pierre, E.R.A.U.L.*, 42, 115–125.

Hoffecker, J., Anikovich, M., Sinitsyn, A., Holliday, V., & Forman, S. (2003). Initial Upper Paleolithic in Eastern Europe: new research at Kostenki, Russia. *Journal of Human Evolution*, 42(3), A16–A17.

Hoffecker, J., Holliday, V., Stepanchuk, V., Brugère, A., Forman, S., Goldberg, P., Tubolzev, O., & Pisarev, I. (2014). Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an Early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, 29(1), 61–77. <https://doi.org/10.1002/geoa.21460>

Koulakovska, L., & Usik, V. (2011). The Paleolithic of Transcarpathian region (Ukraine): Chronology and cultural variability. *Quaternary studies in Ukraine*, 129–139.

Łanczont, M., Fedorowicz, S., Kusiak, J., Bogucki, A., & Sytnyk, O. (2009). TL age of loess deposits in the Yezupil I Palaeolithic site on the upper Dniester River (Ukraine). *Geologija*, 51, 3–4(67–68), 88–98.

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Sytnyk, O., Kusiak, J., Frankowski, Z., Komar, M., Nawrocki, J., & Żogała, B. (2014). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International*, 326–327, 191–212. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.08.045>

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Nadachowski, A., Sytnyk, O., Valde-Nowak, P., & Komar, M. (2015). Zmienność paleokrajobrazów i paleośrodowiska oraz główne etapy rozwoju osadnictwa paleolitycznego w strefie pery- i metakarpackiej w okresie MIS 8–MIS 2. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 911–961). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Marks, A., & Monigal, K. (2000). The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III. Neanderthals and modern humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000–30,000 B.P. J. Orschiedt, G.-Ch. Weniger (eds.). Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 212–226.

Meignen, L., Geneste, J.-M., Koulakovska, L., & Sytnik, A. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, 50–63.

Meignen, L., Geneste, J.-M., Koulakovska, L., Sytnik, A., Usik, V., & Haesaerts, P. (2006). New researches at Molodova V, a late middle Paleolithic site in Western Ukraine. *Evropejskyj serednij paleolit*, 102–117.

Monigal, K., Usik, V., Koulakovskaya, L., & Gerasimenko, N. (2006). The beginning of the Upper Paleolithic in Transcarpathia, Ukraine. *L'Anthropologie*, XLIV/I, 61–74.

Škrdla, P. (2003). Bohunician and Aurignacian technologies: Morphological description. J. Svoboda, O. Bar-Yosef (eds). *Stránská skála. Origins of the Upper Paleolithic in the Brno Basin, Moravia, Czech Republic. Cambridge, Mass.: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology*, 65–76.

Škrdla, P., & Nikolajev, P. (2014). Preliminary comparison of Kulychivka (lower layer) and the Moravian Bohunician. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 18, 78–86.

Škrdla, P., & Rychtaříková, T. (2012). Levallois point or blade: which blank was the target artefact of the bohunician technology? *Andreas Pastoors & Marco Peresani (eds.): Flakes not Blades: The Role of Flake Producton of the Upper Paleolithic in Europe. Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal 5*, Mettmann, 199–214.

Stepanchuk, V. (1998). The Crimean Paleolithic: genesis and evolution between 140–30 kyr BP. *Prehistorie de d'Anatolie. Genese de deuxmondes, 1, Etudes et reserchesArchéologiques de L'Université de Liège*, 85, 261–300.

Stepanchuk, V. (2005). The Archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area. *Eurasian Prehistory*, 3(1), 23–41.

Stepanchuk, V., & Cohen, V. (2001–2002). The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry). *Prehistoire Europeene*, 16–17, 75–110.

Svoboda, J. (1986). The H.s.n. / H.s.s. transition in Moravia. Chronological and archaeological background. *Fossil Man. New Facts–New Ideas*, 237–242.

Svoboda, J. (2003). The Bohunician and the Aurignacian. In J. Zilhão, F. d'Errico (Eds.). *The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes. Dating, Stratigraphies, Cultural Implications*, (TA 33), 123–131.

Synitsin, A. (1996). Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives. *Prehistoire Europeenne*, 9, 273–313.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 691–835). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., & Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.09.009>

Usik, V. (1989). Korolevo – transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data. *Anthropologie*, XXVII 2–3, 179–212.

Стаття: надійшла до редакції 05.09.2019

прийнята до друку 24.09.2019

CULTURAL-TYPOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL INTERPRETATION OF LOWER LAYERS OF KULYCHIVKA SITE

Ruslan KOROPETSKYI¹, Oleksandr SYTNYK¹,
Andriy BOGUCKI², Olena TOMENIUK^{1,2}

¹ Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: ruskor@ukr.net, olexandr.sytnyk@gmail.com

² Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, 79007, Lviv, Ukraine,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

An attempt to analyze briefly chronological, territorial and cultural analogies for the lower (IV and III) cultural horizons of multilayered site Kulychivka in Kremenets, Ternopil region is made at the article. Attention is focused on the sites of period of transition from Middle to Upper Paleolithic (further MP-UP transition), which are close to materials of Kulychivka in technical, topological or territorial-chronological aspects.

Synchronous industries from the adjacent regions are considered: Dniester River basin, Volhynia, Podillya, Trans-Carpathians, as well as more distant territories – Dniro River basin, Donbas, Crimean peninsula, Kostyonky-Borshchiv Paleolithic centers. However, the closest analogy for materials from lower layers of Kulychivka is seen by the authors in sites of Bohunice industry (Czech Republic), or more widely, in Emiran–Bohunice complex, spread from Near East to Siberia and Northern China. Not only the common features in the technique of producing of tools, but also planigraphic features of location and proximity to sources of high-quality raw materials (Volhynian flint in the case of Kulychivka) are united those sites.

Existing technical and typological interpretations of the lower layers of the site, made by V. Savych, V. Stepanchuk and V. Kohen, M. Anikovich, L. Meignan, J.-M. Geneste, L. Kulakovska and O. Sytnyk are also analysed at the article.

Considering the genesis of Paleolithic settlements in Kulychivka during MP-UP transition, the authors support hypothesis of migration link with Central European region, although further investigation is needed to clarify the direction and nature of this connection.

There are also some features of industry of the site (presence of atypical or defective products, quantitative predominance of production refuse over the final product, the long-term preservation of “archaic” elements in collections), which could be influenced by availability of close situated and easily accessible sources of stone raw materials. These features also allow considering Paleolithic cultural layers of Kulychivka as remains of prehistoric workshop, probably of multiphase, seasonal settlement.

Key words: Kulychivka, Early Upper Paleolithic, transition from Middle to Upper Paleolithic, flint artifacts, Bohunice.